

К л а с и к а у к р а ї н с ь к о ї л і т е р а т у р и

Грінченко Б. Д.

ОПОВІДАННЯ

“Відкрита книга”

2011



Г р і н ч е н к о

Б о р и с Д м и т р о в и ч

1863 – 1910

ЗМІСТ

Каторжна
Батько та дочка
Екзамен
Панько
Сам собі пан
Украла
Дзвоник
9 січня
Олеся
Без хліба
Князь Ігор

КАТОРЖНА

I

Каторжна - так її всі звали.

- Унеси дров у хату, чи чуєш, каторжна ти! - кричала мачуха.

- Геть з-перед очей, каторжна! - визвірювався на неї батько, вертаючись п'яний з шинку і заточуючись по хаті.

- За сцо ти мене стовхнула, каторжна! - пищав дворічний мачушин хлопчик, б'ючи її кулаками.

І так усі!... Навіть хлопці та дівчата на вулиці хоч і не так часто звали її каторжною, але ж і на ймення мало коли звали, а як звали, то все ж із додатком: "Ота каторжна Докія..."

Та й було за що. Відколи мачуха ввійшла в батькову хату, ця маленька, семи років, дівчинка й разу не глянула на неї по-людському, а все з-під лоба. Може, вона боялася мачухи, не знаючи ще, яка вона, а тільки тим, що вона мачуха; а потім не кидала боятися тим, що вже знала, яка вона.

Може... А все ж був у неї завсігди вовчий погляд. Та й не самий погляд!

Третього чи четвертого дня після свого весілля мачуха звеліла їй горщики поперемивати, а в неї, бачите, чомусь затрусилася рука, і вона впустила та й розбила горща. Не можна ж було дурну не повчити - і мачуха дала їй штурханця. І ось після цього - хоч ти їй що, а нічого не вміє до пуття зробити: або поб'є що, або наплута, накруте й не так зробіть, як треба. Довелося вчити трохи не щодня, а далі й щодня... Так що ж вона - покається? перепросить? Така! Хоч ти її вбий, од неї слова не почувеш і ніколи не заплаче, найгірше, що й не заплаче ніколи!

- Докіє! - спершу ще її таки на ймення звали, - чому хвіртки не причинила? Теля вибігло. Мовчить.

- Кому я кажу? Чи я тобі не наказувала?... Мовчить, у землю очі втупивши. Убив би на цьому місці!

- Чи ти оглухла? - І мачушина рука з усієї сили б'є її. Стоїть, мовчить.

- Так слухай же! слухай! Ось тобі, щоб слухала, щоб слухала, чуєш ти?! Ні пари з уст!. Ні сльозини з очей, мов їй і не болить!

Одного разу мачуха не втерпіла:

- Хоч би ти заплакала коли, каторжна!... А вона тільки глянула на неї з-під лоба, як вовк, і мовчить. І так завсігди. Б'є її мачуха, б'є, поки втомиться, поки заболять руки, - аж тоді кине:

- У-у!... проклята! Каторжна!...

А до батька яка вона? Ще як мати її жива була, так тоді тільки до неї й мостилася, та вдвох усе плакали. Тоді хоч плакала! Та що з того?... Така ж і мати її була - або плаче мовчки, або докоря: "Нащо п'єш, нащо жидові хліб носиш! ..." Давав їй він доброго прочухана, як під п'яну руч. Ну, то ж матір бив, а ця ж чого тікає від його? Не завсігди ж він і п'яний, іноді схочеться йому пожалувати її - вона ж таки рідна дитина,- оце й покличе:

- Докіє!

Підійде, голову похнюпить.

- Докіє! Дочко...- почне батько та й зупиниться: мов колода, вона перед його стоїть. Штовхне її спересердя, встане, плюне та й піде з хати, промовивши: - Ну, каторжна!

А з мачушиними дітьми що вона виробляла? Мало вона їх біла та штовхала?

Як мачухи в хаті нема, так і єсть їм! А одного разу таки розманіжилась: увіходить мати тихенько в хату з городу, дивиться - сидить - вона на полу і хлопчика - років півтора йому було - мачушиного на руках держить та так цілує та примовляє:

- Голубчику ти мій, манесенький! Поцілуй мене,- ніхто ще мене не цілував, як мама вмерли... Мачуха як скрикне: - Ба, яка ніжна! А Оришку нащо на городі вдарила? Івасику, бий її, бо вона Оришку била. Бий кулачком, кулачком її...

Воно, маненьке, взяло та й штовхнуло її кулачком. Як скочить вона, як кине його на піл - трохи дитини не вбила - та з хати! Не потрапила її мачуха й попобити. І більше до дітей не підходила й на руки сама не брала, тільки як мачуха звелить.

От так же вона й на вулиці. З неї почнуть сміятися: - А за що тебе мачуха за волосся з двору в хату тягла? А вона зараз кулаком!

І зла ж вона була, на всіх зла! І всі їй були вороги, й вона всім ворог,- каторжна, та й годі! Мабуть, у неї не серце, а камінюка була. І все ховається від людей - мабуть, заздро, що люди веселі, так щоб не бачити. Піде в садок, аж у гущавину, та й сидить. І що вона там робить - хто її знає! Діти мачушині хотіли довідатися і назирцем одного разу побігли за нею. Так, кажуть, пролізла аж у гущавину та зараз до калинового куща - ріс там кущ калиновий великий,- сіла там під ним і головою до його припала, і руками його обхопила, й каже:

- Калинонько, - каже, - моя червона, рідна моя матінко! Покрий мене своїм листоньком зеленим, своїми ягідками червоними! Одна ти в мене рідная, улюблена! - каже, а сама плаче...

Еге, вона плакала тим, що в неї не камінь у грудях був, а маненьке дитяче серденько! І те серденько так хотіло любити, так хотіло! Але ж любити було нікого!... Недоброго і часто й густо п'яного батька вона не любила, матері не було, мачушиних дітей мачуха любити не давала...

І вона плакала та обнімала червону калину, поливала їй землю своїми слізьми; і нахилила тоді до неї калинонька

свої віти, і здавалось дівчині, що то мати рідна руки до неї простягає... І так вона плакала, поки почує, як мачуха кричить:

- І де вона, та каторжна, забігла?!

Тоді вставала вона з землі і втирала сльози. Відразу застигло їй обличчя, мов камінюка, і очі втуплювались у землю, і вона знову була тоді справді каторжна, що її нічим не дошкулиш - ні словом, ні ломакою. Такою вона йшла від калини.

Такою вона й тепер вийшла і відразу страшенно поблідла: вона побачила, як од гущавини побігли мачушині діти. Невже вони знайшли її схованку? А може, ні, може, вони тільки так бігли? Але ж вони не так бігли, вони знайшли, побачили, почули і розказали про все мачусі.

Днів через два Докія знову була під калиною, засиділась і не почула, як мачуха її кликала. Уже тоді почула, як мачуха знайшла її в гущавині і потягла за волосся в хату.

- Стривай же ти, каторжна, я тобі дам, як тікати від роботи під свою калину!

Вхопила мачуха сокиру й побігла в садок. Докія відразу так і заніміла. Слухає, коли задзвеніла сокира в садку, затріщали гілки - ось ще, ще... Вона кинулась, себе не пам'ятаючи, пробігла садок, добігла до гущавини... Мачуха рубає калину.

Дівчина несамовито скрикнула, кинулась туди і стала міждо калиною і мачухою. Мачуха аж злякалась.

- Ти чого прибігла?

- Не займайте моєї калини!... Очі її горіли, а щоки були білі-білі; груди так і здималися.

- Ах ти ж падло! Геть!

І здорова мачушина рука відкинула геть маленьку дівчинку. Сокира рубонула, жалібно хряснула цівка калинова, і впала стеблина, тремтячи листом.

- Мамо! голубонько! рідненька! Не рубайте, помилуйте!

- Геть, - каторжна!

Вона кинулась до мачухи, цілувала їй руки, затуляла своїм тілом останні калинові стеблини.

- Геть, каторжна!

Але каторжна обхопила руками кущ, і її тонкі маленькі пальці так і застрягли на цівці. Трохи пальців їй не полама-ла мачуха, поки відірвала від калини, відволокла геть і останніми разами дорубала дерево...

Так росла Докія: без милування, без жалування, без ляльок, без дитячих іграшок, без калини,- тільки співала іноді тихо, як знала, що її ніхто не чує, тихо та жалібно. Де вона тих пісень училася - бог її святий знає, а вміла багато - і все жалібно,- так, мов самі вони в неї з серця лилися:

Он до кого ж би я прихилилася?

Прихилилась би я до калиноньки,

До калиноньки, до червоної,

А калинонька нахиляється,

Моє серденько розривається...

А як оце побачить кого, зараз і змовкне, і знову така, як і була: очі додолу, обличчя закам'яніє... І так минали роки...

Минули - із маленької дівчинки виросла доросла дівчина. Та життя їй не перемилося: так, як і попереду, біла її мачуха і зневажав п'яний батько; як і попереду, не мала вона на вулиці подруг і була всім чужа, не маючи нікого до себе прихильного, та й сама не була вона ні до кого прихильна - зосталася вона "каторжною", як і була. Ні, була й відміна. Колись мов закам'янілий упертий вираз на обличчю тепер неначе злагоднів. Але ж це зробилося не тим, що вона пом'якшала своїм серцем до людей, а люди до неї, - ні; відміну ту на обличчі зробила страшна невсипуща журба, що гнітила їй душу, розривала груди і, не мавши вже сили

ховатися в серці, виявлялась і на обличчі. Ця журба обнімала її й тоді, як Докія була ще маленькою дівчинкою, але ж була не така дужа, та й упертість перемагала її.

Потім помалу-малу заворушились у дівчини в голові думки. Які? Про віщо? Вона спершу й сама не знала до пуття, як і про віщо вона дума: думається, та й годі. А думалося все саме смутне, саме невеселе, і ось, нарешті, з цього безладдя розумового вибилася, виявилась виразніш од усіх одна думка: "За що мене так мучать?" А потім: "Хіба я гірша від інших?" І ці дві думки не давали їй спокою. Вона не могла бачити, що й вона була іноді винна: коли її кривджено й зневажувано, то й вона, як мала силу й змогу, не лишала цього без помсти, а іноді й надто. Вона не могла зрозуміти, що вона сама була винна, відіпхнувши від себе Христю тоді, як та на вулиці колись підійшла до неї і сказала:

- Докійко! Я... я...

Правда, всі вони - і хлопці й дівчата, і ця Христя з ними - якось особливо дошкуляли їй того вечора своєю зневагою, але ж Христя оханулась, їй шкода стало бідної Докії, і вона, мало не плачучи, промовила:

- Докійко! Я... мені тебе... я...

Може, вона хотіла далі сказати, що від цього часу буде вірною подругою Докії, - але ж цього нічого не сказала, бо Докія скрикнула: "Геть!", одіпхнула її і втекла з вулиці. Вона, кажу, не могла ще зрозуміти того, що в таких випадках сама іноді була винна, не могла, бо дуже вже великої кривди зазнала від людей. І вона винуватила цих людей за все: за свої муки й сльози, за своє дитинство безрадісне, безлюбне, за свої молоді літа, що марно гинули, - за все, за все. І люди були справді винні. Одні пекли її, мучили - така була її мачуха. Другі не хотіли зрозуміти її мук, а тільки глузували з неї (або їй так здавалося, що глузували), - такі були дівчата, парубки. І вона це все терпіла і не знала, чим

пособити собі. І отоді прокинулась у неї в серці журба така страшна, сум такий великий, що він палив їй усі груди, не давав спокою ні вдень ні вночі.

Каторжна! Від усіх лаяна, від усіх зневажена! За що? Навіщо? Господи! Краще й на світі не жити! І вона то плаче, то страшне обурюється на людей за їх неправду і думає про помсту. Еге, її серце бажало тепер помсти, вона задушила б усіх тих, хто зневажа її, хто глузує з неї! А проте її серце не зле було, воно вміло любити і прихилитися до чужого горя.

Вона не дівувала так, як дівують інші дівчата. На вулицю чи на вечорниці вона ходила мало: раз те, що мачуха не пускала; друге - що вона їх не любила - тих хлопців та дівчат - і... боялася; третє - не мала в чому й піти, бо всі сміялися з того дрантя, що в йому водила її мачуха. Ні, вона не дівувала! І хоча деякі парубки таки задивлялися на її стан високий, рівний, на її очі темні, на коси чорні, на брови, але ж тільки задивлялися, а далі йти не зважувались, бо до цієї каторжної не можна й приступитися - така зла, зараз стусанами нагодує. А сама вона про це не думала: може, вона й уродлива була, може, мати й дала їй бровенята, та не дала долі, - вона цього не знала і не дбала про це, бо про це дівчата думають і дбають тоді, як парубки їм згадуються, а їй ще ніякі парубки не згадувались...

І так вона жила собі відлюдьком з своєю журбою, з своєю мукою, а іноді - і останніми часами дуже часто - із бажанням помститися...

II

Одного разу мачуха послала її до тітки Одарки глечика попрохати. У Одарки вечорниці. Увійшла Докія в хату,- аж там шахтарі. Усі в червоних сорочках навипуск, у чоботях з

вимережаними халявами, з пістонами та з китицями, у сукняних чумарках. Усі веселі, один на гармонію грає, а ті пісні шахтарської співають:

Позавидував мужик,
Що шахтьору добре жить:
Шахтьор пашеньки не пашеть,
Коси в руки не берють!

На столі горілка, ласощі дівчатам. Це ж сьогодні на шахті гроші зароблені давано: рублів по двадцять, по двадцять п'ять за місяць шахтарі взяли та всі отут за день чи за два прогуляють. А й гарно ж отой на гармонію грає! Та й сам гарний - одежа аж вилискується, а пояс так і сяє весь од блищиків та від гудзиків. А з лиця? Брови такі!... Не встигла ще Докія й добривечір сказати, вже він угледів її та й крикнув:

- А ось і дівка йде нова!

Та як кинеться до неї, та й обняв. Вона його добре пхнула - аж поточився, - а сама навітки. Всі як зарегочуться, а він за нею з хати та й піймав у дворі:

- А стій, дівчино, яка ти швидка! Хочу на тебе подивитися, чи гарна ти?

Та поставив її проти місяця - місяць ясно світив, - та й дивиться їй в обличчя, не пуска. То гнівна вона була на його, а то вже гніву нема, сором тільки зробилося хто й зна й як! Як кинеться вона, вихопилась та тікати знову. А він кричить:

- Постій, дівчино, подожди! От же, їй-бо, ти гарна!

Утекла та спрожого як улетить у хату, аж мачуху злякала:

- Тю на тебе! Чи ти сказалася? Де ж глечик? Де глечик?...

Вона й забула про глечик! Сказала, що не дала Одарка.

Полягали спати - не засне вона. Усе місяць повний перед неї, просто їй в обличчя дивиться... А він нахилився до неї:

чи гарна? Ой, сором! Ой, сором!... А він же сказав, що гарна... Невже?... От якби тепер глянути в дзеркало, та не можна!... Як його звать? Він не з Ковалівки - мабуть, оврамівський... Та чого він на неї так дивився? І спала й не спала вона... Другого дня мачуха добре попобила її за те, що стане та й стоїть, як стовпець, а діла не робить. Та дарма! У суботу ввечері вже вона біля вікна в Одарки й дивиться, чи там він. Нема! І в другу суботу, і в третю - все його нема, і не йде він їй з думки. Коли в неділю смерком іде вона левадою хмизу набрати, аж хтось:

- А здорова, дівчино! Чия ти? Глянула - він! Так на їй і затрусилось усе. Стоїть - з місця не рушить.

А він підійшов та:

- Те-те-те! Та се та, що я при місяці дивився! Чого ж ти тоді втекла?

Та за руку її. Злякалася вона чогось, чи що,- хотіла бігти. А він не пустив. Обняв та як пригорнув... Нічого вона вже потім не знала, нічого не чула, ні того вечора, ні другого дня,- нічого! Тільки чула, як їй на губах його поцілунки горіли.

Що далі було? Те, що вона покохала, її серце нарешті знайшло кого любити і віддалось... Ні про віщо вона не думала тоді: нехай б'ють і лають - байдуже! Їй не болить після цілування солодкого, пригортання щирого. Байдуже!...

Прийшла весна весела, верба зазеленіла, соловейко затьохкав, вишні цвітом укрилися. У садок вона вийде, - серце з грудей вирватися хоче. Небо синіє далеке й широке, хмарки по ньому, як ягнятка, біжать, степи, ліси зеленіють, садок увесь пахощами обнімає, - ох і красо ж божая, яка ж ти гарна! Ой і світе мій милий, світе веселий та красний, як же на тобі гарно жити, вірно любити!...

Заспіває вона - сама пісня з грудей рветься; серце розцвітає, душа вгору лине. А зустрінеться з ним під вербою зе-

леною, під вишнею запашною, рясно квітом укритою, зустрінеється - ніч їй мала, не наговориться, не намилується. Ох, і любила ж вона! Так любила, що всю душу віддала і назад не думала брати. Візьми мене, милий мій, коханий! Мене ще ніхто не любив, - візьми мене, бо вся я твоя! Ночі тихії, зірки небеснії! Тільки ви чули й бачили. Світе мій ясний, світе мій красний!

Минула весна, літо минає... Чи не мина з ними й щастя?

III

Ні, ще не минуло...

Садком зеленим з повітки Докія Семена випроводжає. Дійшли до перелазу. Ще б далі дівчина йшла, так люди побачать. Обвила вона йому шию своїми руками, пригорнулась до його:

- Семеночку, соколе мій! Чого ти такий невеселий став? Чом ти не такий, як спершу був?

Осміхнувся Семен:

- От дурна! Тобі тільки поцілунки на думці. Не все ж цілуватися, не довіку ж обніматься!

- Не довіку!? Ох, Семене, що-бо ти сказав! А я б умерла коло тебе... Тільки й віку мого, що твоє кохання. Як покинеш ти мене - загину без тебе. Не покидай мене, Семеночку, голубе мій, сонце моє, щастя моє!...

Та й упилась устами йому в уста... І не одірвалась би, мабуть, якби сам він не одірвавсь:

- Прощай!

Перестрибнув через тин та й пішов улицею... Пішов та знов не прийшов... І тиждень, і два минуло, а його нема. І осінь прийшла, а його все нема. Вона не хотіла йняти віри тому, щоб він її кинув. А вже з неї всі дівчата сміялися... Вона ждала і - діждалася...

Стріла таки вона його, стріла вдень серед вулиці. Кинулася вона до нього - забула, де й коли це.

- Семеночку, голубчику!

А він:

- Тю! Чи ти не здуріла!

Та й пішов... Краще б він її вбив! Стоїть вона, коли чує, регочеться хтось. Озирнулася - двоє дівчат з неї сміються.

- Утік? - кажуть.- Він уже давно до Пріськи ходє...

Невже правда? Ні, не вірю! Сама піду, впевнюся! І пішла туди, на вечорниці. Він там, і Пріська там. І не дивиться він. Вона до нього, а він від неї, - аж усі помітили. Не мала змоги й слова йому сказати. Тільки як виходили, почула,- каже він:

- І чого вона, каторжна, так до мене в'язне?

Оце вже вона й од його почула це прокляте слово, і йому вона каторжна стала. Усім вона каторжна, усім на світі. Усі її ненавидять! А як вона його любила! Боже, як любила!... І він зрадив. І він такий, як усі. О, прокляті! розірвала б усіх, задушила б, спалила б і його, і ту Пріську, і тих парубків та дівчат, що з неї сміялися, глузували, знущалися! От якби було чим - вона зараз би підпалила цю хату...

Голова її горіла, думки плутались, груди пекло... Якби чим запалити? Чи нема в неї в кармані сірників? Вона почала шукати, чи не зосталося якого сірника, чи не сховала як-небудь, розтоплюючи піч. Вивернула карман, витрусила - нема. Вона швидко пішла з двору, пробігла вулицею добігла до своєї хати. У вікнах не світиться, - вже полягали. Сіни незасунені, хата теж. Вона ввійшла в хату.

- Хто там? - спитався спросоння батько.

- Я! - сказала Докія і зараз же знайшла на комині сірники та й побігла з хати.

- Куди ти? - гукнув батько.

Вона не відмовила, вибігла з двору, знову пробігла вулицею

цею, але не пішла в двір, де вечорниці, а перелізла на город і зайшла ззаду, щоб ніхто не бачив. Велика повітка була прироблена до хати. Докія зупинилася під нею. Вона чиркнула один сірник. Він зайнявся і зараз же погас. Сердито кинула вона його осторонь і запалила другий. Він горів. Докія почала підпалювати їм соломі у стрісі. Але солома була мокра, і сірник знову погас. Те саме було з третім і з четвертим. "Ні, треба знайти сухої соломи. Тут єсть - тут, може, як тепло було, він, проклятий, з Пріською спав. Ну, тепер, уже не буде спати!"

Вона знайшла сухої соломи, згребла її в купку під очеретяною стінкою і запалила. Солома затлілась і почала горіти нарешті. "Ось коли зайнялося! Гори швидше, займайся! От гарно! Від повітки вогонь на хату. І всі вони згорять".

І Докії згадалася пожежа, що вона бачила,- ух, страшно! Так і тут буде. Але там ніхто не згорів, а тут усі згорять... І Санька згорить? Санька - маленька дівчинка, дочка досвітчаної матері. Докія за останній час дуже влюбила гарне дівчатко, і дівчинка любила її. Але ж і вона згорить... Така гарна, ласкава. І Докії в'явилось все: як хата горітиме, як Санька простягатиме руки з полум'я й кричатиме: "Рятуйте! Докієчко! витягни мене!" Господи! За віщо ж? За віщо вона спалить її? Це ж гріх! Людину спалить живу. Та й не її саму. Господи, може, все село займеться! Нащо ж це вона робить?

А солома шипіла, шкварчала і починала розгорятися. Ось полум'я вибухло. Ось-ось повітка займеться. Та боже мій!... Та нащо ж це вона?... Треба гасить, гасить мерщій, а то все займеться. Вона кинулась до вогню, хотіла затоптати його ногами. Але він горів. А їй уже вчувалося, як Санька кричить: "Докійко, рятуй!..." Все закрутилось їй у голові. Червоне полум'я одно перед нею. Треба його погасити. Вона відразу зірвалася з місця і впала на полум'я. Воно пекло її,

на їй займалась одежа. Але вона того не чула. Вона хапала руками вогняну соломку, підгортала під себе і силкувалася гасити. Але вже вся одежа горіла на ній. Тоді, не знаючи, що робити, вона скрикнула:

- Рятуйте, хто в бога вірує! Рятуйте! - і більше нічого вже не пам'ятала...

Очутилась вона дома. Ні, не очутилась, а вперше розплющила очі. Де вона і що з нею,- того вона не розуміла. Її обрятували парубки та дівчата, вибігши на її крик та погасивши пожежу. Вона страшенно попеклася, але того не чула: її ще дужче пекла гарячка... Страшно вона мучилась. Усі її розпалені думки крутилися тепер круг одного осередку: їй все здавалося, що вона гасить пожежу, і вона борсалась, кидалась, давила попеченими грудьми піл, де лежала, кричала:

- Рятуйте! Люди горять! Санька-голубочка згорить!...

Перед смертю вона очутилась зовсім. Вона зрозуміла, що вмирає. Біля неї стояв батько. Мачухи в хаті не було. І більше не було нікого. Вона пізнала батька, але нічого не сказала. Промовила тільки:

- За що? Господи, боже мій! За що? - підвелася і, скрикнувши, впала знову на подушку. За кілька хвилин вона була мертва.

Її поховано, і ніхто не пожалів її. Вона всім осталась каторжною. Санька тільки плакала. І ніхто й не думав одмовити собі на те питання, що вона кинула вмираючи: за що? За що стільки муки, горя та сліз додають людям люди, коли й так життя таке коротке і таке сумне?...

1888.XII.31.

У с.Олексіївці в Катеринославщині

БАТЬКО ТА ДОЧКА

I

Мала Маруся зосталася дома сама - її батько пішов на роботу в шахту. Ні братів, ні сестер у неї не було; мати її вмерла, тим вона завсігди зоставалася сама, як батько йшов на роботу.

Вони прийшли сюди з села. Маруся залюбки згадує той час, як вона там із матір'ю жила. Тільки це давно, давно було! Вона ледве пригадує молоде вродливе обличчя з великими темними очима. Вона пригадує, як це обличчя, без краю ласкаве, схилялося до неї, а дбайливі руки вкривали її тепліше, і тихий материн голос казав:

- Спи, моя голубко! Спи, моє серденько!

Багато з того, що тоді було, позабувалося - адже їй тільки чотири роки було, як мати вмерла, - але цей чарівний образ ніколи не зникав з душі бідної дівчини-сироти.

Її батька звали Максимом. Він був безземельний, бо Марусин дід, за панського ще права, був при панах, а не хліборобом, і через те землі йому не дано. Як Максим дружився, то його матері вже не було на світі, та й батько незабаром по тому вмер. Зостався Максим сам із жінкою.

У їх була тільки хатка та дворища клопоть, а землю хліборобну наймати доводилось. Поки мати Марусина жива була, - вони так-сяк господарювали; а вже як вона вмерла (тільки п'ять год за чоловіком і пожила), то тоді господарство зовсім занепало, бо й не можна було хазяйнувати без господині. Максим не схотів женитися вдруге; він оддав Марусю в сім'ю до своєї сестри, а сам позабивав вікна та двері у батьковій хаті та й подався заробляти на шахти.

У тітки Маруся вижила чотири роки. Важко їй там було жити! Вона завсігди була як чужа, як приймачка у цій сім'ї.

Там було вже четверо дітей та двоє старих, - то Маруся була аж сьомою. Усім треба було надати їсти, всіх треба було якось одягти. Тітка з дядьком з усієї сили працювали, годуючи сім'ю, - тож не дивно, що вони часом натякали Марусі, що вона не "своя". Правда, Максим платив сестрі за дочку скількись там грошей. Тітка з дядьком знали, що цих грошей стане, щоб прогодувати дівчину. А все їм здавалося часом, що Маруся - зайвий клопіт у їх; здавалося це їм того, що важка робота в убозтві зучила їх труситися над кожною крихтою.

Через те Маруся не знала жалювання в цій сім'ї. Воно і свої діти тітка не дуже милувала, та все ж то були свої: хоч і покартає, та й пожалує потім. А Маруся була "не своя", хоч і родичка. Тим вона чула від тітки здебільшого саме бурчання та гримання і мало, дуже мало коли зазнавала жалювання. Еге, вона не знала жалювання, того пестливого матиного жалювання, що так добре його видко навіть, як гляне мати, як погладе дитину по голівці. Оце саме й було найбільшим горем бідній уразливій дівчині. Тим і образ той, як мати її пестує, нахилившись до її, Марусиною, приголов'я, зберігся в дитячій душі такий звабливо-чарівничий.

Найбільша радість Марусі була, як у неробочий день часом приходив до неї батько. Він дуже любив Марусю, завжди приносив їй якого гостинця, садовив її до себе на коліна, як вона була маленькою, і так багато розмовляв із нею, як вона піросла. З самим батьком тільки розмовляла вона зовсім щиро, сам батько тільки й знав, чим вона журилася та з чого раділа.

І ото, як одного разу сиділи вони вдвох у садку, її журба за рідним пестуванням вибухнула відразу.

- Візьміть мене, візьміть мене до себе, татку! Я не хочу тут більше жити! - благала, ридаючи, дівчина, припадаючи

своєю маленькою чорнявою голівонькою батькові до колін.

- Серденько моє, куди ж я тебе візьму? Адже я в казармі живу, - там тобі не можна жити, - впевняв її батько.

- Я буду там жити, я буду вам пособляти, - тільки візьміть мене!

- Дурненьке! Ти не знаєш, що то таке казарма. Там кисно, нечисто, там живуть самі великі чоловіки, а дітям там не можна жити. Ніяк мені тебе, дочко, взяти.

І справді не міг батько взяти Марусю. Казарма, де шахтарі жили, - це була довга, кисна й брудна будівля. В ній жили робітники й спали всі покотом на одному полу, а піл тягся через усю хату. Будівля була дуже вузька, бо між полом та другою стіною ледве можна було пройти, щоб лягти на піл. Тут не можна було жити сім'єю - ось через віщо Марусин батько не міг її до себе взяти.

Але її сльози зворушили йому серце, і він почав думати, яким би способом зробити, щоб дочці було жити краще. Він згадував усіх своїх родичів, силкуючись угадати, хто з їх був би ласкавіший до Марусі, щоб туди віддати її, у сестри забравши. Та нічого не надумав. Таких родичів не було; були й гарні люди, та хто ж його знає, як у їх Марусі буде. Адже й сестра його - людина гарна, а Марусі важко в неї жити. Та ще й те: сестра гніватиметься, коли взяти в неї дівчину, а кому іншому віддати.

Відразу йому згадалося: а що, якби й справді послухатися Марусі та й узяти її жити до себе? Тільки не в казарму, а в землянку. Бо на шахтах робітники жили то в казармі, а то ще й у низеньких, поганеньких, землею критих хатках, що звалися землянками. Такі землянки, давано самим тим шахтарям, що в їх сім'ї були. А що, якби й він попрохав собі землянку?

Звісно, мабуть, так буде, що її не дадуть йому, та але ж:

догнав - не догнав, а побігти можна. Та й єсть одна землянка-пустка,- правда, така, що вже гіршої й не буває, так що ж його зробиш? А проте, таку негодящу, може, швидше й дадуть. Це вже як управитель над шахтами скаже,- як потрапиш до його в слухний час, то може й дасть. А вже й гарно було б жити з Марусею вдвох! Погано самому, важко жити! А якби Маруся - от би добре було!... Максим уже собі в'являв те радісне життя...

Так думаючи, подався Максим до управителя. Мабуть, у слухний час він прийшов.

- Нащо тобі землянка? - допитувавсь управитель.

- Та дочка в мене маненька, дак не можна їй у казармі жити, - казав Максим.

- А чом же вона з матір'ю не живе?

- Бо нема в неї матері, а в людей важко жити. Ото й доводиться мені до себе взяти її. А хіба ж можна в казармі з нею жити? Дозвольте вже, спасибі вам, жити в тій землянці, однак вона без догляду розвалиться, а ми її держатимем цілу.

- А воно й правда, що розвалиться, - подумав управитель і згодився. - Ну, гаразд, - можеш туди переходити.

Низько вклонившись, вийшов од управителя Максим, та й пішов просто до землянки. Вона справді була поганенька: шпаруни пообпадали, хворостяна покрівля (стелі по землянках не буває) погнулась у середину від землі, що на їй було насипано; одно віконце, та й те без шибок, а двері висіли на бік на одній завісі. Не дожидаючи, поки все те звелить управитель полагодити, Максим заходився своїм коштом усе, що треба, робити. Він полагодив двері, засклав вікно й навіть думав був заходжуватись хату мазати, та не було коли.

- Хай уже Маруся сама вимаже,- подумав Максим і, скоро прийшла неділя, узяв Марусю від сестри до себе, у свою

нову хату.

Весела була Маруся без краю. Байдуже їй було, що ця хата така обідрана: вона здавалася їй чудово гарною, - бо ж вона в їй порядкувала й хазяйнувала, як хотіла. Вона, як здолала своїми малими руками, вимазала хату, а комин помалювала червоними та синіми кривульками, що були такі, як квітки, і квітками, що були такі, як кривульки, і те малювання не то їй, а й Максимові навіть здавалося чудовим. Максим приладнав стіл та лаву, - і от уже й хата така, як треба, стала.

Вже ж, мабуть, як і раділа Маруся, а ще дужче Максим! Який він був радий, що взяв Марусю до себе! Щодня тепер він приходив з роботи не в брудну, вонючу й кисну казарму, а в чистенький біленький захисточок, і там його стрівала дочка, і він міг відпочити й порадіти, дивлячись, як вона господарює, мов і справжня господиня.

З того часу життя Максимове та Марусине пішло рівно та спокійно. Щодня вранці рано Максим ішов на роботу, а Маруся лишалася дома сама. Вона починала господарювати. Як жила вона в тітки, то була найбільшою дівчиною в сім'ї. Тим на неї накинута було багато роботи, що її роблять звичайно тільки більші дівчата. Тоді їй це було важко, а тепер вона рада була, що так трапалося, бо вона навчилася багато дечого робити за справжню господиню, а тепер саме цього їй і треба було. Отож, що сама знаючи, а що батька питаючи, - вона, як уміла, варила їсти. Не завжди їй щастило, а найбільше отой борщ дався їй узнаки, - ніяк, звичайно, не хоче бути добрий на смак! Ну, та це ще не велике лихо було, бо батько й дочка не звикли ласо їсти, а після щоденної важкої роботи в шахті Максимові завжди добре хотілося їсти ввечері. Кажу - ввечері, бо тільки ввечері приходив він з роботи додому. Він бив вугіль, той, що їм топлять, а вугіль той глибоко в землі лежить. Щоб до-

сягти до його, копають глибокі колодязі (шахти) та й копаються на всі боки попід землею, - скрізь таких нір та печер понаробляють. Отож як залізе Максим у таку нору, глибоко-глибоко під землю, дак уже й не вилазить звідти ввесь день, - там і обіда те, що з дому візьме. А Маруся дома сама обідає - так, не дуже варить, а більше вчорашнє доїдає. А вже ввечері як треба вони їли.

Як упорається Маруся, то звичайно шиє. Шила вона поганенько, та все ж полатати одежину яку могла, - то й досить цього було. А шити нове вона у сусіди Горпини вчилася. Чоловік Горпини теж на шахті робив, а Горпина часом учила дівчат шити. Маруся замкне свою хатку та й біжить до неї вчитися. А то часом дві-три дівчини-подруги прибігали до неї шити, - щоб веселіше було. Прибіжать, набалакають повну хату і звеселять Марусю.

Увечері приходив Максим, а в свято, то й увесь день дома був. Отоді Марусі найвеселіше було. Жде було - не діждеться, як загуде машина ввечері, - ото, щоб роботу шахтарі кидали. Тільки загуде, - вона так і метнеться готувати все, що треба. От уже й ходу чути, двері відчиняються і знайома чорна постать стає на порозі.

- Ой, які ж ви чорні, тату! - мало не щоразу скрикує Маруся, скоро батька вздрить.

І справді, не то одежа у Максима вся чорна від вугілля, а й обличчя таке чорне від сажі, як у арапа, - тільки зуби та очі блищать на чорному.

- А тобі не до вподоби? - сміється Максим. - Ну, то давай умиватися!

Маруся тікає аж на піч, у куточок, а Максим тим часом умивається та передягається.

- От і вже! - каже він.

Маруся вилазить зі своєї схованки, прибирає швиденько, що треба, і вже трохи згодом сидять обоє за столом, а на

столі в місці гарячий борщ парує. Повечерявши, вони розмовляють. В старовину, живучи в казармі, Максим, прийшовши з роботи, поспішався, звичайно, швидше спати. І це не через те саме, що він утомлявся, а й тим, що йому зовсім гидке було життя в казармі - з брудом, з пияцтвом та іншим. Він поспішався швидше заснути, щоб хоч не бачити того бруду й гидоти, що серед неї доводилось йому жити. А тепер йому не хотілося спати, і щовечора вони вдвох розмовляли, часом і довгенько. Маруся цікаво слухала, що оповідав їй батько про шахти, про те, як у їх роблять. Вона здригалася з огляду, уявляючи собі, як її татко лежить глибоко під землею в норі, а та нора ось-ось завалиться й засипле його навіки, - лежить і б'є кайлом вугіль... Часто згадували вони покійну Марусину матір, і це були такі сумні, такі солодкі розмови!

Але ще більше розмовляли вони про свої заміри. Тими замірами вони жили, ті заміри звеселяли їм важке та хмурне життя. У Максима була одна мрія. Він був безземельний, і йому здавалося, що нема більшого щастя над те, коли чоловік має клопоть свого поля. На шахти він пішов тим, що ніяк було хазяйнувати, а якби хазяйнувати можна було, то залюбки кинув би він шахти. І ото розмовляючи одного разу так увечері, він звірив дочці свої мрії.

- Знаєш, Марусе, що я думаю?

- А що, татку?

- А добре було б жити не тут і не ходити в шахту, а жити дома у своїй хаті та господарювати як треба.

- Ой і гарно ж було б, господи! - скрикує Маруся, й оченята в неї блищать.

- Еге, гарно...- каже Максим. - Якби то зібрати грошей хоч трошки та купити поле...

- Ой купіть, татку, купіть!

- Не дуже швидко й купиш! На це треба грошей. Та ще хі-

ба з самим полем що зробиш? Треба ще й струменту скільки, пару волів або хоч коняку... Чорнява голівка Марусина, сумуючи, схиляється, але зараз надія знову займається у дитини в очах.

- Ну, то що? Ми назбираємо грошей на струмент, і на воли, й на все.

- Не легенько його збирати, дочко! А проте - бог допоможе. Уже трохи таки я й назбирав (тільки про це нікому не хвались). Заробити можна тут добре, а витрачуєм на себе ми не багато, - то й можна назбирати хоч на поганеньке хазяйствечко. Тільки доведеться ще поробитись добре.

- А довго ж?

- Та таки довгенько, дочко, - зо два чи зо три роки ще. Маруся зовсім засмучується.

- Та й довго ж! - каже вона, знову похнюплюючись.

- Довго? Ні, це ще не довго! Та й не можна раніше. Треба, щоб ти піросла, справжньою господинею стала. Бо хто ж у мене хазяйнуватиме? Тепер тобі десять років, а за три роки буде тринадцять. І то ще мала будеш, - не впораєшся. Та дарма! Візьмемо до себе бабу Оксану, - вона порядок даватиме.

Баба Оксана була під літами, та ще кріпка собі жінка, бездітна, безхатня; колись була вона хазяйкою, та як умер чоловік, пішла ходити по наймах та й ходила вже років з десяти. Максим знав, що вона могла б пособити йому і залюбки пішла б до його, бо в його хаті була б вона не за наймичку, а за господиню.

- Та навіщо ж її брати? - сперечається Маруся.- Наче я сама не впораюсь! Та я і вдень, і вночі робитиму.

- Ну, воно трохи важкенько без відпочинку день і ніч робити,- сміється Максим, - а баба Оксана тобі шкоди не зробить, а порядок дасть, бо ти порядку не знаєш.

- Та вже хай приходе! - говорить врешті Маруся. - Вона не

сердита.

Отаке надумали батько з дочкою та й завзялись досягти свого. Вони zostалися на шахтах і так прожили ще два роки. Увесь цей час одно марили вони про те, як вони колись житимуть, та трохи не щовечора вишукували вони все нове цікаве в цій справі та розмовляли про його. Тими мріями та розмовами кращало життя Максимові та Марусі, а без їх воно було б дуже невеселе, бо й батькові, й дочці доводилось багато й важко робити. Якби не було в їх надії, що тією роботою осягнуть вони мету бажану, було б життя їм безрадісне. А тепер Максим з усієї сили гнався за заробітком і робив часто над міру. Маруся ж не тільки клопоталася хатнім ділом (а це такій малій дівчині було важко), а ще й щиро вчилася шити, вона-бо хотіла, щоб усе вміти шити, як дома господарюватиме.

Отож, поробившись так ще два роки, Максим зібрав стільки грошей, що міг би вже собі клопоть поля купити, а до його коняку та ще дещо. Він поле й купив (продав у його слободі один чоловік), а більше нічого не купував, бо дожидався ярмарку весняного, що бував у ближній слободі. Як же прийшла весна, купив Максим зерна, найняв чоловіка зорати та засіяти йому ниву. А сам зостався поки на шахті, бо трапилась така робота, що дуже добре заробити можна було. То й зважився Максим перебути на шахтах весну до зелених свят, а вже тоді подаватися додому на село.

І батько, і дочка так-то вже дожидалися тих свят! Маруся лічила б не то дні, а й години, що до тих зелених свят zostалися, - та шкода, що на години лічити не знала! А й довгий здався їй цей час, - довгий за ті три роки, що вони вижили тут. Та вже ж хоч і як довго час той тягся, а таки й йому край приходив. Сьогодні вранці полічила Маруся, що жити їм на шахтах усього шість день zostалося, і сказала про це батькові, як він ішов на роботу.

- Правда, правда, дочко, - відмовив Максим, - у суботу гроші за тиждень віддаватимуть, - а тоді гайда!

- Ой, господи! як же ж то ще довго до суботи! - зітхнула Маруся.

- Та вже якось доживемо! - розважав її батько. - Ну, зоставайся здорова, ясочко!

II

Пішов батько, а Маруся зосталася сама. Вона швиденько поприбирала в хаті і визирнула у віконце. Там сонечко вже зійшло. На дворі було весело та любо. Марусі заманулося туди. Та в неї була робота: вона дошивала ьогодні сорочку батькові, та таку, що сама всю пошила, а це було вперше. Ця робота була їй така люби, що вона швидше одвернулась од вікна, щоб і спокуси не було, та й заходилася шити. Як шиєш, то можна й думати. І Маруся думала собі про те, як вони переїздитимуть звідси, та якого це клопоту буде. Та дарма - якось воно буде, а як улаштуються - от тоді добре! У своїй хаті! Своя хата дуже більша за цю землянку та така весела!

А коло хати Маруся квіток-квіток понасаджує,- от як у її матері було - це так кажуть, бо вона сама не пам'ята цього. Татко каже, що він ще садитиме садовину в тому садочку, що вже там є. От добро - свій садок! Вийдеш у його: сонечко сяє, пташки щебечуть, вишеньки червоніють - вже ж і гарно! Маруся всміхнулась радісно та й... схаменулась. За своїми думками вона й не помітила, що вже й голку з рук пустила, і не шиє вже. Трошки засоромилась та швидше знову до роботи. І так щиренько шила до обід.

Опівдні чує, - гуде машина: це обід шахтарям. Маруся й собі кинула шити та трошки підгодувалася тим, що вчора не доїли, а варити самій собі вранці не схотіла, бо дуже з

сорочкою поспішала. Попоївши, - знову до шиття. Чує й машина гуде, - це вже й татко пообідав і робити заходився. Пошилась Маруся так ще з годину. Коли чує, - машина знову загула. Дівчина здивувалась. Чого це вона? У такий час вона не гуде, - а тепер же нащо? А проте вона недовго тим цікавилася і забулася була про це, діла свого пильнуючи. Коли трохи згодом, чує, гомін якийсь на вулиці. Щось наче біжить, та ще й не одно, гомонить та кричить щось.

- Що воно за знак? - подумала Маруся й визирнула у вікно. Дивиться, біжать люди та щось гукають. Здалося те Марусі цікаве. Вона вискочила з хати. Люди вже перебігли, й вона не могла ні про віщо довідатися. Та трохи згодом побачила, - біжить проз неї знайома дівчина туди, куди й люди побігли.

- Галько! - гукнула вона до неї. - Галько!

Галька спинилась і вздріла Марусю.

- Ой, Марусю, сестричко!... Ой що ж там зробилося - шахту залило! - ледве поспішила казати дівчина, бо дух їй від швидкого бігу забивало.

Маруся спершу не зрозуміла й спиталася:

- Яку шахту? де?

- Та нову шахту. Так, кажуть, водою й залило!

- А тобі ж хто казав? - спиталася Маруся.

- Та люди ж бігли та й кричали, що залило. Ходім туди! - казала Галька поспішаючись.

Маруся мовчала. Вона ніяк не могла зрозуміти, звідки взялася вода заливати шахту, коли скрізь було сухо. Та вона не довго про це думала. Інша думка вразила її: у тій шахті робив її батько, - то це й його залило? Ця думка вдарила її, мов стрель стрельнув, і вона трохи не впала.

- Ой, Марусю, яка ти бліда-бліда стала! - скрикнула Галька, підбігаючи до неї. - От спасибі богові, що мій батько не в новій шахті, а то лихо було б! А твій, Марусю, в якій?

- У новій...

- От бідна ти!...- пожаліла Галька.- Ходімо ж туди!

- Ходім! ходім! - одразу стрепенулась Маруся, вхопила Гальку за руку й потягла її за собою.

- Та не так-бо швидко, сестричко! - пручалася та, - а то я не підбіжу.

Від землянки, де Маруся жила, до нової шахти було не дуже далеко, і дівчата швидко туди добігли. Що ближче вони підбігали до неї, то більше людей їм стрівалося, що туди ж бігли, а коло самої шахти зібралася вже чимала юрма, - тут був управитель над шахтами, штегер, шахтарі, що не пішли сьогодні на роботу, кілька жінок з дітьми. Деякі жінки плакали, навіть тужили. Держачися за руки, полізли дівчата поміж народ і з бідною дотовпились аж на середину між люди. Там вони побачили, - якийсь чоловік сидить на каменюці, на вугільний вагончик злігши. Маруся відразу його пізнала: то був Семен, шахтар, що робив у одній шахті з її батьком. Він був тепер увесь мокрий, і видно було, що з їм сталося щось: чи хворий він, чи в шахті прибито. Біля його стояв управитель, високий чорнявий чоловік, і наказував штегерові:

- Підніміть двадцять чоловік з шахт! Обидва смоки сюди з локобильчиком швидше!

Штегер побіг. Управитель повернувся до Семена.

- Ну, та як же воно було?

- Так! - відмовив Семен, сидячи й кривлячись часом, певне з болю.- Ми били вугіль удвох з Іваном. Коли це як зашумить! Ми зирк, - а вода так і суне! Кинулись бігти, - так хіба ж його втечеш? Як ухопило нас, як понесло!... Зараз я Івана й загубив, утоп, мабуть, бідолаха. А я вже силкуюся тільки, щоб далі від стін та від стовпів бути. А воно мене як закруте та об стовп головою - лусь! Почорніло мені в очах, - от, думаю, край! Аж воно, хвала богові, й нічого - ма-

буть, не дуже вдарило. Потім ще не раз било, та не головою. Якби була сторчова шахта,- пропав би! Ну, а з похідної винесло водою на білий світ.

- А правда, - казав якийсь шахтар, - у сторчовій край! А з похідної може й винести. Щастя твоє!

- Та звідки ж та вода взялася? - допитувався другий шахтар. Хтось одмовив:

- Та з старої шахти. Уже, мабуть, з рік, як вона повна води - залило ж. Вони, мабуть, підійшли під неї або до неї та й пробилися туди, - от воно й залило.

- А ти хіба знаєш?

- Авжеж знаю, бо в старій шахті було повно води, а тепер у глиб вода пішла.

- Лихо та й годі!

- А скільки людей у шахті? - спитавсь управитель у десятника.

- Та, хвала богові, не багато: було десятеро, одного винесло, а дев'ятеро там, - відмовив той.

Маруся протовпилася аж до шахти. Це була не сторчова шахта, не така, як колодязь, а була це похідна шахта, така, що як печера йшла у землю вглиб, і шахтарів не спускано в неї, як у сторчову, а вони просто ходили туди... Тепер вона була вщерть повна нечистої, якоїсь рудої води. Вода дійшла вже доти, поки їй треба було, і стояла тихо. Шахта здавалася зовсім мертвою. І справді, - вона була могильною ямою тим нещасливим, що в їй робили. І її, Марусин, батько в цій ямі.

Маруся, знесилена, сіла на вугільний вагончик, що там стояв: Галька сіпала її за руку, казала, що треба відійти від шахти, але Маруся мов не чула її, сиділа непорушне, вступивши очі в ту яму з каламутною водою, що поглинула її батька. Галька підождала трохи, а далі, бачивши, що Маруся не хоче йти з нею, відійшла.

Тим часом людей побільшало. Поприбігали шахтарі з другої шахти. Привезено смоки, локомотив маненький, і почали їх становити.

- А ця чого тут? - здивувався штегер, Марусю вздрівши. - Геть звідця, тут машина стане!

Маруся не ворухнулась; він узяв її за руку.

- Чуєш, іди звідця!

Він хотів стягти її з вагончика.

- Не займайте мене! - скрикнула вона.- Там татко!

Штегер несамохіть пустив її руку.

- Що там таке? - спитав управитель, підходячи.

- Та ось, - показав штегер, - дівчина. Батько її там.

- Одведіть її звідця! - звелів управитель.

Штегер знов узявся до неї.

- Я не хочу! Я не піду! - і пручалась, і благала Марусю.- Дайте мені тут сидіти: я нічого не робитиму, я тільки ждати-му!

Почувши спірку, жінки протовпились наперед.

- Ой, господи, чия ж то? - почулося поміж їми.

- Максимова.

- От сердешна сирота! То матері не було, а тепер і батька нема.

- Одведіть геть жінок та дітей! - знову звелів управитель.

Жінок відштовхнули назад. Але з Марусею справа була важча. Вона пручалась, кричала й не хотіла йти.

- Що я вам роблю? Я буду тут, я тільки дивитимусь, тільки ждатиму. Там татко!... Ой, там же ж татко!

Управителеві жалко стало Марусі. Він підійшов до неї.

- Дівчино, йди звідця,- тут становитимуть машини. Машини витягатимуть воду з шахти. Хіба ти не хочеш, щоб твого батька вирятовано з шахти?

Почувши це, Маруся відразу встала й одійшла набік. Вона сіла на ту каменюку, де попереду сидів Семен, той, що

вода його з шахти викинула (бо його вже кудись поведено). Звідси видко було все, що коло шахти робилося. Смоки становили недовго. Трохи згодом машина забухтіла. Маруся здригнулася й устала.

По той бік шахти вже лилася з кишки вода, лилася просто на землю й стікала туди, наниз, до яру. Маруся дивилася довго на цю нечисту воду і врешті глянула на шахту. Вона думала, що тут води вже добре поменшало. Вона помилилася. У широкій ямі як було повно води, так і тепер зосталося. Маруся знову сіла на каменяку й почала дивитися на шахту, дожидаючись, поки поменшає води. Вона мало що чула з того, що робилося навкруг неї, уся-бо її увага повернулася на одно - на воду. Але вода не подавалася. Принаймні Маруся цього не помічала. На таку широку яму мало було цих смоків та інших не було, бо шахта була вбога.

Проминуло півгодини, година й більш. Люди порозходились. Дві жінки, що їх чоловіки в шахті були, довго стояли й плакали, але врешті й ті пішли. Зосталися самі ті, що робили коло смоків, та Маруся. Вона й тепер сиділа на каменяці, її кілька разів хотіли прогнати, та все пожаліють і не проженуть. Тільки години за дві роботи помітила дівчин добре, що вода подалася нижче від країв. Тоді вона ще пильніше почала дивитися. Та даремно пильнувала. Вода подавалася так, що оком не можна було помітити. Марусю починала вже обнімати безнадійна туга. Вона довго не насмільувалася, потім таки встала і підійшла до одного робітника.

- Дядьку, несміливо почала вона, - чи скоро?

- Що - скоро? - спитався трохи сердито, трохи дивуючись чоловік.

- Чи скоро воду витягнете?

- Ге-ге, дівчино! Ще довгенько тобі дождатися! Ще днів із п'ять поробимось. А йди лишень звідси, не заважай!

Маруся відійшла. Ті слова її вразили. Вона сподівалася, що все зробиться сьогодні. Вона була певна, що її татко ще живий. Він, певно, обрятувавсь у який закапелок, такий, що й вода туди не досягне, - там він сидить і дожидається, поки воду витягнуть. Але воду витягнуть аж через п'ять день. Чи вже ж цьому правда? Та'дже ж у татка нема чого їсти, - він умре з голоду, коли п'ять день просидить у шахті, не ївши. Ой, боже ж мій! Що їй зробити, щоб пособити, щоб швидше обрятувати татка, не дати йому вмерти з голоду? Бідолашна Маруся морочила собі голову і з тугою безнадійною впевнялася, що пособити вона нічим не може, що навіть, якби життя своє віддала, то й тоді не могла б і на один ступінь посунути наперед діло.

З такими тяжкими думками просиділа вона до вечора. Вона хотіла була зостатися тут і на ніч, та її взято за руку й одведено геть. Вона постояла трохи віддалік і пішла додому, мало розбираючи, що вона робить. Вона увійшла в свою темну хатину, сіла на лаву, зіперлась на стіл та й заніміла так. Вона сама не помітила, як страшна втома, що відняла в неї всю силу, кинула її в сон, і вона заснула як мертва, впавши на лаву. Вона прокинулася несподівано серед ночі. Навкруги була темрява. Дівчина не могла зрозуміти, що з нею. Вона підвелася й почала згадувати, що сталося. Яку хвилину вона думала, напружуючи думку, й відразу згадала, все згадала. Вона скрикнула несамовито й кинулася з лави насеред хати. Її татко в шахті, його залила вода, він умирає з голоду! Невимовна, безнадійна, страшна туга обхопила дівчину. Вона почала ридати, але ридання те подібне було більш до несамовитого крику, ніж до ридання. Округи була темрява - чорна, важка, похмура темрява, і серед цієї темряви, долі в хаті, нікому не видна, від усіх покинута, сиділа маленька посиротіла дівчинка і, обхопивши руками худі коліна, билася об ці коліна головою

й ридала, кричала з нестерпучого болю. Вона губила все, що мала в житті: оборону, любов, усе своє щастя - чи то ж могла вона не ридати, не розриватися з несамовитого плачу, не бажати, щоб розпалена голова розбилась об худі коліна?

І вона ридала. Чи довго це було,- вона, звісно, не знала. Але дедалі плач її ставав усе хрипкіший, усе тихший та тихший. Ридання ще змагалось, ще розривало груди, але в грудях уже не ставало сили його видержувати, але з горла вже не ставало змоги виливати голосом безнадійну муку. Ридання потроху стихло. Дівчина припала головою до колін та так і заніміла, і якби не здригалось іноді тіло її перемучене, була б це мертва постать.

А тим часом ніч уже кінчалась, і похмурий невеселий день уже зазирає у вікно. Маруся не помічала цього, не помічала, як потроху білішали перед нею стіни, піч, як висувалися з темряви стіл та ікони в кутку. Але як розвиднилось добре, вона помітила світ. Підвелася з долівки і хитаючися вийшла з хати. Вона пішла до шахти і пройшла до неї спотикаючись. Там була така сама робота, як і вчора. Маруся глянула на воду й скрикнула з ляку: за весь час, відколи роблено, вода подалась тільки як на піваршина. Знесилена сіла вона на ту каменюку, де й учора сиділа. Та вона не хотіла коритися тій несилі, вона хотіла бути тут, дождатися й діждатися. І вона сиділа. Працювали, розмовляли, метушилися робітники, плюскала вода, бухтіла парова машина, але все це Маруся мало й помічала. З німою тугою не спускала вона очей з ями, повної води, й ждала. Чого вона могла ждати?

Так минув день, а Марусина постать усе маячила на каменюці. Робітники вже не прогнали її: їм було жалко дивитися на цю дівчинку, таку без краю сумну, що, здавалось, то живий жаль, живий сум прийшов у тілі людському та й

сів отут на камені, нагадуючи людям про те нещастя, про те горе, яке ховалося там, глибоко попід землею, заховане, запечатане цією каламутною водою. Вони давали їй їсти, та вона не схотіла. До неї прибігла Галька, приходила Горпина, - та жінка, що вчила її шити, - вона ледве промовила з їми кілька слів. Горпина хотіла взяти дівчину з собою, та Маруся не пішла. Одначе Горпина примусила її з'їсти пиріжок, що принесла їй з дому. Так поминув день до вечора, а ввечері Маруся вернулася в свою хату. Не знала, що їй робити, як розважитися. Схотіла молитися. І вона молилася, проказуючи не молитву, а свої слова, свої ледве зрозумілі благання. Це немов заспокоїло її. Вона заснула. Але спала не довго і прокинулась іще вночі - сиділа й дожидала світання.

Ледве свінуло надворі, - вона вже побігла з хати. Але біля шахти було те ж: метушились робітники, бухтіла машина, хлюскали смоки. Тільки, як ближче підійшла, помітила вона й відміну: води в ямі вже не було видко, - вона була десь там глибоко, і звідти тягли її смоки. Маруся сіла на старе місце. Вона прийшла з надією, і надія держалася деякий час у неї в грудях. Але потроху надія починала зникати, і пекуча німа туга безнадійная обнімала дівчину. В її маленькій голівоньці плутались безладно чорні, страшні думки. Ні, ніколи не спорожнять цієї клятої безодні! Адже вона позаливала всі закапелки, - чи то ж виберуть її звідти? А якщо й виберуть, то коли? Тоді, як татко вмере з голоду. Умере? Боже мій милий! А тепер? Може, він уже тепер умер, може, вже давно залила його вода? А коли й не потопила, то вже сьогодні третій день, а завтра ще робитимуть, а там ще... І татко сидітиме в шахті не ївши. Вона починала в'являти собі страшну смерть з голоду. Там, глибоко під землею, залізши у найдальшу від води нору, сидить він, зігнувшись, і голод його мучить, мучить... Далі вона про це не

могла думати, бо вже й від цього самого кригою проймало їй душу.

А коли вона не побачить живого татка, коли вона зостанеться сама на світі, то що їй тоді? Хто її так пожалує, так оборонить, як татко? Ніхто, ніхто! І, мабуть, краще було б, коли б вона не жила вже на світі, коли б і її та шахта поглинула. Коли татко вмер, коли татко лежить у шахті неживий, то нащо їй жити? Вона просиділа ввесь цей день німа й непорушна. До неї знову приходила Горпина, їсти приносила, та не могла вона їсти. На ніч вона не пішла додому, - сподівалася, що вночі, може, виберуть воду. Вона лягла долі біля того каменя, зібгавшись, як клубочок. Якийсь жалісливий шахтар укритив сердешну своєю свитою. Але вона не спала. Вона то лежала, трусячися з холоду, то підводилась і дивилася, як біля шахти робили люди, чудно осяяні червоним світлом од машини, од ламп. Вони все робили, вони не спинялись: коли втомлялись одні, приходили інші замість їх, а робота все не дороблялась, а в ямі все була вода. Маруся даремно дожидалася всю ніч.

Вранці вона знову сіла на каменяку. Сівши, почула, що їй погано якось. Вона встала. Ледве встала, - відразу здалося їй, що люди коло шахти, вагончики, шахтова будівля здає лека - все це враз якось захиталося, рушило й попливло перед нею. Вона хотіла зрозуміти, що це таке, і ту ж мить упала додолу, непритомна.

Прочнулася Маруся в Горпининій хаті на полу. Спершу вона не зрозуміла, де вона й що з нею. Але зараз же побачила, що біля вікна сидить Горпина й шиє. Чого ж це вона, Маруся, тут?

Горпина озирнулася й побачила, що дівчина дивиться на неї.

- Вже прокинулася? - промовила вона й підійшла до Марусі. - А що, як тобі?

- Та нічого, - відмовила Маруся. - А чого це я, тітко, у вас?

- А того, що ти вчора вранці зомліла коло шахти, а мій Петро там робив і тебе сюди приніс.

- Учора вранці? А сьогодні хіба який день? - спиталася Маруся.

- Сьогодні четвер.

- Четвер? - скрикнула Маруся. - А татко?

- Татко? - А ось стривай, скоро й про татка довідаємось, - ось-ось уже воду витягнуть усю.

- Хіба й досі ще не витягли?

- Ні.

- Четвертий день?

- Еге.

- А я ж як це?

- Та вчора вдень і вночі, і сьогодні все спала, хвала богам. Як тобі тепер?

- Анічогісінько, я піду туди.

- Ні, дочко, ти не ходи! Гарзд, що хвороба сном вийшла. Тобі треба тепер попоїсти.

- Ой, тітко, я не хочу їсти. Пити дуже хочу!

- Ну, на, напийсь, тільки не води: я тобі молока дам.

Маруся жадібно випила молоко.

- Ну, лягай же, дочко, та лежи, - промовила Горпина.- Відпочинь! А мені треба на часинку піти з хати. Я зараз прийду, - тільки до Мотрі збігаю.

Горпина напнулася хусткою й пішла. Маруся зосталася сама. Але вона не могла лежати - їй здавалося, що там уже доробили все, що там уже витягають з шахти людей. Вона мусить побігти туди, щоб побачити, що там буде. Може, вона зустріне татка. Вона схопилася, швиденько вбулася й вибігла з землянки. За хвилину була вже коло шахти. Там народу було більше, ніж звичайно. Підходячи, Маруся почувала слова:

- Вагончиком спуститися, вагончиком!

- Так не пройдеш туди - грязюка, слизько; а вагончиком можна.

Марусі перехопило дух. Уже, вже! Вона проскочила проміж людьми аж до шахти.

Там готовано вже вагончик, той, що в йому звичайно возять вугіль. З його одірвано верхню дошку, й один робітник сів у його.

- Ти ж гляди, - наказував йому штегер, - скоро що не так, - гукай, щоб назад тягти. Та роздивляйся добре, чи можна долігти куди треба.

- Боже благослови!

- Рушай!

Шахтар перехрестився. Повагом почав іти вглиб вагончик, прив'язаний до кодоли, що потроху розмотувалася з барабану. Та це було не довго.

- Стій! Стій! - почулося зсередини, з шахти. Люди спинили коня, що крутив барабан.

- Назад!

Барабан закрутився назад, кодола коротшала, і за кілька хвилин вагончик з шахтарем вернувся з шахти.

- Нема ходу, братця! Всю дорогу поламало.

- Яку дорогу?

- З дощок намощену, що по їй вагончики бігають. Далі не проїдеш.

- Що його в бога робити? - бідкався штегер, - біжіть до управителя!

Один побіг. Управитель зараз прийшов і звелів спробувати пробитись у цю шахту з старої, з тієї, де вода була. Шахта була сторчова, і в неї можна буде спуститися просто в цебрі.

Всі кинулись до тієї шахти, тягнучи за собою кодолу, барабан. Маруся бігла, щоб не зостатися позаду.

- Давай цебер! Чуєш, швидше! - гукав штегер. Поспішаючись, поставили барабан, причепили цебер. Штегер сам став у нього.

- Спускай!

Барабан закрутився; цебер здригнувся і провалився у шахту. Довго крутили шахтарі барабан, а кодола все розкручувалась та розкручувалась, сягаючи аж до дна. Врешті стали і дожидались. Дзенькнув дзвоник, - барабан закрутився знову, накручуючи кодолу назад. Без краю довгий здався Марусі час, що проминув, поки штегера піднято шахти.

- А що? як? - почали всі його питатися.

- Можна! Дірка, що через неї вода пробилася, страшенна. Крізь ту дірку й можна туди долізти. Хай зо мною ще хоч двоє стане.

Двоє шахтарів стало до штегера в цебер, їм подали кілька пляшок з молоком та хліба - це щоб підкріпити тих, які ще живі.

- Боже поможи!

- Спускай!

Цебер з людьми зник у ямі.

Маруся протовпилась аж до шахти.

- Та чого це тут дівчина? - скрикнув управитель, її вздрівши. Але зараз-таки пізнав її і вже більше нічого не сказав.

Маруся стояла над шахтою. Стояла й дожидалася. Думала, що це скоро, ось зараз вернуться, витягнуть її татка. Але ніхто не вертався, не озивався. Глибока шахта проглинула людей і не вертала.

- Довго шукають! - сказав хтось.

- Якби дав бог, щоб хоч живих найшли!

І знову всі замовкли, дожидаючися... Проминула вже, мабуть, година. Без краю довгою здалася вона всім, а найбільше Марусі! Звістки з шахти не було ніякої. Врешті мотуз,

проведений з шахти до дзвоника, заворушивсь, і дзвоник дзеленькнув. Всі стрепенулися.

- Тягни!

Барабан пішов спершу тихо, а далі все швидше й швидше. Маруся ледве дихала... Хвилина... дві... три - і ось, ось цебер!... В цебрі стояв штегер з одним робітником і піддержував обрятованого чоловіка.

Але це був не Марусин татко. Обережно вийняли з цебра привезеного.

- Багато живих? - спитавсь управитель.

- Усіх троє, - відмовив штегер, - оце один, а двоє ще там. Забились у далекий закуток, такий, що й вода туди не досягла.

- А ті?

- Двох бачив - утопли, а більше нема. Та, мабуть, не минула лиха доля.

Цебер знову пішов наниз, а хвершал кинувся клопотатися коло обрятованого. Проминуло ще з півгодини, - знову дзеленькнув дзвоник і закрутився барабан. Маруся знову вся випросталась - готова в цю мить до життя й до смерті. Ось знову цебер - і в йому був не її татко. Штегер сказав, що живих троє. Третій повинен бути татко. Не може бог так дуже не пожаліти її, щоб відняти від неї татка. Адже він добрий!

- Господи! - молилася вона думкою: - Адже ти добрий! Верни татка! А ні, - то візьми мене до його!

А тим часом цебер давно вже пішов наниз. І як почулося "піднімай!" - Маруся притисла свої худі рученята до грудей з усієї сили і, широко розкривши очі, втупила їх у чорну глибоку шахтову яму. Повагом піднявся цебер. Двоє шахтарів держали того, хто там стояв, і це був - Максим. Ледве ступив він на землю, - ту ж мить Марусині руки обхопили його.

Припадаючи до його, вона скрикнула:

- Татку! любий! живий!...

І змучена дівчина впала непритомна до ніг батькові.

Максим пролежав кілька день у лікарні, а потім кинув шахти. Удвох з Марусею вони повернулись у своє село. Тепер вони живуть у своїй хаті і господарюють щасливо.

1893. IV.13.

У Олексіївці.

ЕКЗАМЕН

Сьогодні великий день у Тополівській школі: у цей день має відбутися екзамен, а на йому повинен бути член ради шкільної. Тим-то у школі ще з учора все готується. І молодий, що тільки перший рік учителює, вчитель, і сторож Кирило Криворукий працюються з усієї сили. Ще вчора маненька хатка, що волость віддала у своєму будинкові на школу, хатка, завбільшки сорок квадратних аршин, почала чепуритися. Усі ями в земляній долівці позасипувано, а потім сторож попримазував їх глиною і кожному школяреві прикро наказував, щоб вони, хлопці, якомога обережніше приторкалися своїми ногами до примазаних місцин:

- А то сяде та й товче чобітьми! Де б оберігатися, легенько ступати, а він товче. А ти за ним маж та рівняй! От уже приїде пан, то він вам дасть!

Тим часом вчитель власноручно порався коло пообпадалих шпарун на стінах та на грубі і, закотивши рукава за лікті, щиро примазував рудою й білою глиною, зовсім незважаючи на те, що така праця анітрохи не відповідала його вчительським обов'язкам. Але що ж було робити, коли він ніяк не здолав домогтися, щоб громадський атаман дав йому мазильниць?! Школярські парти, що стільки разів цієї зими заходжувались розсипатися під школярами, та й

розсипалися навіть часом, ці парти позбивано тепер гвіздками й клинцями, і вони почали позирати якось навіть спишна; та це не перешкоджало сторожеві Кирилові подавати вчителеві до уваги, що коли вони, школярі, не обережуться, то "ота гемонська задня парта коли б не обернулася, бо там ніяк не приладнаєш однієї ніжки". Та й учительському стільцеві, що якось випадком, мабуть, потрапив до школи, треба було лікаря, і вчитель довго працювався, силкуючись, щоб замість трьох було в його чотири ноги, як то повинно бути в кожного порядного стільця. Ще два стільці взято в батюшки і в волості - про самого батюшку й про "члена".

Сьогодні й школярі поприходили, одягшись, мов по-празничковому: мало не на всіх були новіші свитки, а то й чумарки, босих не було. Сторож востаннє витирав три вікна шкільної світлиці. Батюшка та вчитель розмовляли проміж себе і боялись за того або іншого школяра, що міг не здати екзамену.

Школярі й собі з запалом розмовляли.

- Чого ж він приїде, той пан? - допитувався маленький хлопчик, що тільки одну зиму походив до школи, у свого старшого товариша.

- А питатиметься, чи навчилися ми...

- А він який? Страшний?

- Та хіба ж я знаю: я й сам його не бачив. Спитайсь у Олексія Петровича.

- Олексію Петровичу, - озивається школяр до вчителя, - а він страшний?

- Хто?

- Та той пан, що приїде?

Учитель силкується впевнити, що страшного в "тому панові" нічого нема.

- А він не битиме? - не покида свого школяр.

- Та ні! Хто ж тут сміє битися? - дуже зважливо впевняє другий.

- Е, не сміє! А як питається, а ти й не знатимеш, то що тоді? Тоді й битиме...

У другому місці, де сидять щонайстарші, чути, як вони бубоняць собі під ніс, ще раз прочитуючи вивчене. Кожен працює, бо кожному хочеться мати "свідоцтво". Один маленький хлопчик заліз у куток і наляканими очицями поглядає навкруги: він заздальгідь злякався "пана".

- Я втечу, як він приїде! - шепоче він на вухо своєму товаришеві.

Зненацька розітнувся скрик. То якийсь занадто сміливий хлопець, не лякаючись нітрохи сподіваного "пана", гепнув по спині свого товариша.

- Половина десятої, - промовив батюшка, - нехай сідають: скоро, мабуть, приїде.

Вчитель глянув на батюшчин годинник (шкільного або свого дасть біг!) і звелів діжурному покликати тих школярів, що були надворі. Гуртом сипнули школярі до класу і, стовпившись коло дверей, почали скидати свитки, складаючи їх у купу на долівці у школі. Хтось штовхнув діжечку з водою, що стояла тут же, і пообливав одержу. Сміх і галас. З'явився сторож і, бубонячи собі під ніс щось і про "безрахубних шибеників", довів знову все до ладу. Прочитали молитву, посідали. Вчитель та батюшка, поділивши школярів, почали дещо перепитувати їх, перебиваючи один одному. Але діло не ладналося: і вчителі, і школярі були стурбовані. Якось минула година. Чого ж він не їде?

Вчитель знову випустив школярів зо школи. Менші побігли, а старші, що здають екзамен на "свідоцтво", знов до книжок. Батюшці надокучило ждати, і він пішов додому, попрохавши зараз же прислати по його, скоро приїде член. А член усе не їхав. Старші ще щиріше вчать, хоч учитель і

впевняє, що їм тепер краще буде пробігатися. Минає година, друга, третя. Страшний пан, що так довго примушував себе дождатися, ще більше тепер лякав школярів. І потомились усі, і пана страшно,- так би і втік.

Нарешті, години в три, зненацька почувся дзвоник.

- Їде, їде!...- розітнувся шепіт проміж школярів.

Ту ж мить сторож Кирило, відчинивши двері, оповістив:

- Їде, уже біля Стецькового шинку.

Вчитель послав одного хлопця по батюшку. Школярі сипонули в школу. Миттю посідали, випростались і затихли. Маленький школярик, що хотів утікати від пана, ще більше заліз у куток і ввесь зігнувся, - неначе якось хотів схватись. У багатьох перехопило дух. Вони півзлякано, півдивуючись прислухалися до дзвоника, що все голосніше та голосніше видзвонював і, нарешті, востаннє гучно дзвенькнувши, замовк біля самої школи. Приїхав!

Усі голови повернулися до дверей. Обличчя у багатьох побіліли; деякі злякано шепотіли: "Господи, поможи!..." Далі почувся Кирилів голос:

- Сюди! Ось сюди пожалуйте!

Двері відчинилися, увійшов член шкільної ради. Школярі повставали. Не відмовляючи на їх поклін, він підійшов до вчителя.

- Ви учитель?

- Учитель.

- Член училищного совета Куценко.

Пан Куценко років 25-30 був волосним писарем, а жінка його торгувала бакалією. І в писарстві, і в крамарстві йому так пощастило, що через десять років він мав уже свою крамницю в повітовому місті і, потрохупосуваючись угору, зробився з писаря значною особою в місті. Недавнечко він був міським головою, а тепер директором повітового банку, що через його ж шахрайства незабаром мав впасти, і

разом він - член земської управи і шкільної ради, - тим і їздить він по сільських школах на екзамени яко голова "екзаменаційної комісії". Але як непевні голосні й приголосні, проклята літера «ъ» та й усякі інші хитрощі російського правопису ніколи не давалися до зрозуміння панові членові, то він, звичайно, на екзаменах з російської мови любіше мовчав. На екзаменах же з закону божого та з рахунків почувався він вільніше, найбільш як справа доходила до лічби.

Арифметику у межах цілої лічби він добре вивчив ще як був писарем, а директорування в банкові дало йому змогу перемогти й "дроби", і пан член особливо на рахунки й на полягав на екзаменах. Він завсігди возив з собою свій завдачник, де були папірцями й олівцем позначені завдачі, які він звичайно і безодмінно давав рішати школярам. До цього треба додати хіба ще те, що, силкуючись удавати з себе пана, він без жалю нівечив і українську, і російську мову, нехтуючи першу і не знаючи другої. Прийшов піп, посідали за стіл. Член витяг якісь папери і порозкладав їх на столі. Коло їх ліг заялозений завдачник Євтушевського з позакладаними в його папірцями, потім перо й олівець, що з'явилися з членової кишені. Діти з острахом поглядали на всі ці приготування. Часом хтось тихо шепотів:

- І в його завдачник є!

- Перо, як срібне, блищить...

- Дайте список учеников, - голосно прогомонив член.

Реєстр дали, і він уткнув у його носа. Тихо-тихо стало, чути було, як муха, летячи, дзвеніла крилами. Школярі вже не перешіптувались; вони ждали, що то буде...

- Байденко Іван! - голосно вигукнув пан член. Викликаний хлопець схопивсь і почав пролазити проміж тісно поставленими ослонами. Ноги в його якимось не слухалися, чіплялися за ніжки від ослонів; видко було, що хлопець ля-

кався. Нарешті, вилізши, він несміливо підійшов до столу і вклонився.

- Ну, по закону, - муркнув член. - Читай молитву господню. Хлопець тремтячим голосом почав:

- "Отче наш, іже єси..."

- Троице! - знову звелів член. Хлопець і ту проказав.

- А што ето такое тройця? - запитався він. Хлопець силкується щось сказати, але не може.

- Ну-ну! - підганя батюшка.- Я ж вам ето об'яснял, как же ти не знаєш?

- Тройця...почина хлопець і стає.- Тройця... це - бог отець, і син, і дух святий...

- А шо ж то, три бога? - допитується член.

- Ні, один...

- Ну, как же то один? Розкажи! Хлопець мовчить.

- Ну, чого ж ти мовчиш? - знов підганя батюшка. - Ти ж знаєш!

Хлопець то червоніє, то біліє, він тремтячою рукою тре чоло, видко, як замружіли і змокрили очі, затіпалися губи. Йому стало страшно.

- Ето значить... обикновенно, це всьо одно, шо от свет од сонця, ісходить і шо того... теє...- об'ясніть йому, батюшка!

- докінчив член, що хотів був навести відоме порівняння з біблійної історії Рудакова, але не зміг і заплутавсь.

Батюшка вияснив.

- Тепер по священної історії...- промовив учитель.

- Розкажеш про Ноя і єго синовей? - спитав піп.

- Розкажу, - відмовив, трохи заспокоївшись, хлопець і почав розказувати.

- А шо, - зненацька перехоплює його оповідь член, - хорошо сделал Хам с отцом?

- Ні...

- Обикновенно, он отца не уважал, посмеялся с него... за

то ему і наказаніє. А ти уважаєш отця? Слушається? - зненацька грізно запитується член.

- Слухаюсь...- відмовляє переляканий його голосом хлопець.

- То-то!... Всегда должно слушаться, потому отец обыкновенно есть родитель! - промовля член, удаючись уже до всіх школярів, а ті зо страхом дивились на все, що робилося у їх перед очима.

- Тепер по арихметике! От я вже сам его спрощу, - промовив член.

Тут уже було його широке поле до діяльності, і він, розгорнувши свого завдачника і нашукавши по прикметах завдачу почав нею мучити хлопця. На щастя хлопець знав.

- Тепер по-руському!

- Читай! - промовив учитель, показуючи хлопцеві в книжку.

- "Мартышка в старости слаба глазами стала, а у людей она слыхала, что это зло еще не так большой руки, лишь стоит завести очки" ... і т. і.

- Розкажи!

Хлопець ламаною великоруською мовою переказує прочитане, всячину плутаючи:

- ... вона слыхала, шо у людей больші руки і очки... стоїть та й крутить хвостом...

- Да, очки надела, - додає член. - Хорошо! Будеть! - промовив він і, нахилившись над реєстром, хотів писати "балли".

- Может бить, пісать ещо? - спитавсь учитель.

- Мм... муркнув член, погадавши, мабуть, про недосяжні правила правопису. - Нехай пишеть!...

Вчитель почав читати якийсь уривок з книги, а школяр писав на класовій таблиці. Потім почали виправляти помилки. Член якось підсунув до себе книжку і, звіряючи з нею написане, знайшов дві помилки. Зоставалось їх ще з

п'ятеро, але член сказав, що все останнє так, і хлопця пущено. Саме таким робом узялися й до другого школяра. Тільки, як дійшли до арифметики, бідолашний ніяк не міг рішити завдачу - даремно направляв його вчитель, даремно підганяв член. Нарешті, член не вдержавсь:

- Шо ето? - зненацька крикнув він. - Арифметики не знають, щитать не умеють! Ви учитель, ви нічого не делали! Я в училищний совет на вас подам рапорт!

Бідолашний учитель тільки крутивсь на одному місці. Школярі сиділи білі, як крейда. Зненацька озвалося хлипання, спершу тихше, а далі все голосніше й голосніше, і перейшло, нарешті, у голосні заводи плачу. Плакав саме той маленький хлопчик, що ще заздалегідь хотів утікати від "пана".

- У! Я не хочу тут!... Я не хочу! Я додому піду! - ридаючи казав він.

Почувши це, член зупинився. Вчитель побіг до хлопця. Але він не зважав на вмовлення і не покидав ридати і намагатися додому. Довелось пустити його з школи. Бачачи, що вже переборщив, член притих. Екзамен останніх шістьох хлопців, що здавали на "свідоцтва", відбувся тихо, надто, що всі вони "арихметику" знали, і пан член не мав рації сердитися.

Нарешті скінчили. Пан член устав.

- А тех не будем екзаменовать? - спитавсь учитель, показуючи на школярів першого та другого року.

- Ннет... Та они умеють читать?...- казав утомлений член, поглядаючи на годинника: було вже шість годин. - Хлопці, читать умеете? - запитався він у школярів.

- Умієм... несміливо відмовили деякі.

- А щитать? Ну: дважди сем?

- Чотирнадцять! - гукнули всі відразу.

- А 25 без 7?

- Вісімнадцять.

- Ну...промовив член, вагаючись.

- Може, закусить би...- обізвався батюшка.

- Обикновено... не мішало б... Ну, діти, - знов озвався він до школярів, а ті чогось повставали, - значить, ви тепер получите свідетельство - которіє екзамен здали, а которіє нет, то, обикновено, учітеся, потому шо наука... то-єсть... потому, шо без єї человек тьомний... А арихметику, особливо арихметику, щоб знали. Потому, обикновено, арихметика - то велика наука!...- і показуючи великість "арихметики" яко науки, пан член підняв угору проти лоба пальця і погрожаючи, штрикнув їм у повітря.

Далі течія членового красномовства всохла, і він став, не знаючи, що казати... Школярі, батюшка, вчитель і собі стояли, не знаючи, що їм робити.

- Так от шо... теє...- почав знову член, згадавши, як він колись був укупі з інспектором на екзамені і як саме той закінчив його, - школа у вас хорошая, і я так доложу у совет. І арихметику знають, - один не знаєть, ну, та то вже нічево... - І член так само, як і інспектор, подав руку вчителеві та батюшці.

- Так їх распустіть? - спитав учитель.

- Еге, да...

- Читайте молитву! - промовив учитель.

Хлопці, тупочучи ногами, повернулись до ікони. Прочитали молитву.

- Ну, тепер теє... домой ідіть! - почав член. - А ми до вас, батюшка. Обикновено треба закусить. Може б того... й водочка?...

- А всенепримінно!... Як же!... Пожалуйте!...

- Так, так... От ми там і протокол екзаменської подпишем...

1884 р.

ПАНЬКО

Панько останній ускочив у дерев'яний великий цебер до чотирьох товаришів і гукнув машиністу:

- Пускай!

Цебер почав спускатися в шахту спершу тихо, а далі все швидше й швидше. Він хитався на всі боки, і шахтарі повинні були часом відпихатися від стін, щоб не вдаритись об їх, тоді б усі сторч головою могли полетіти в шахту з розбитого цебра. Але шахта була не глибока; чорні стіни промайнули швидко, й шахтарі вже були на дні.

- Ну, вилазь! - сказав Панько й сам вискочив перший, держачи в руках динамітові патрони. Товариші почали вилазити за їм з струментом у руках.

Зараз же біля сторчової шахти пробивано новий хідник. Але величезна брила кам'яна, зустрівшись на дорозі, не дала йти далі. Шахтарі мусили розбити цю каменяку динамітом. За кілька ступнів вони були вже там, де треба. Нахилившись, вони пройшли, чи, мабуть, краще сказати - пролізли у почату нору. Там було мокро й темно. Дві лампи шахтарські, блимаючи, освічували чорні стіни і не менше чорні шахтарські обличчя, тільки зуби та очі білили на тих арапських обличчях.

Робітники почали оглядати камінь.

- Ну, з їм буде морока! - промовив один.

- Та здоровий! - додав другий.

- То нічого, що здоровий, а ось подивимось, як його пробивати, - сказав Панько. Ану лиш давай свердел!

Почали вертіти камінь, б'ючи по свердлу молотком: камінь мало подавався.

- І що б було кращий струмент узяти! - сердився Панько, що порядкував ділом. А то цим - до вечора не зробиш дірки.

- Та й вечір недалеко, - озвався хтось.

- І добре, бо вже й кістки болять на цій чортовій роботі, - додав один шахтар.

- Не журись! - одказав молодий високий парубок, - зате завтра неділя, погуляємо!

- Погуляємо! - трохи зло відказав йому чоловік з бородою. Він приходив на роботу з села і мав сьогодні йти додому, несучи свій заробіток сім'ї. Парубок же той жив на шахті і всі гроші витрачав на себе. Перший був порядний господар і не міг бути прихильний до шибайголови шахтарської.

- Погуляємо! Вам усе тільки б гульки справляти! За гульками й діла не знаєте.

- А якого я діла не знаю? - розсердився парубок.

- А от такого, що тебе посилено взяти путящого струменту, а ти взяв казна-що.

- Велике лихо! - відмовив парубок. Як треба буде, то підіймусь та й візьму кращий.

- А воно й справді треба взяти, - промовив Панько. - Ану лиш добудь!

- Круть-верть - зараз буде! - сказав парубок. Ходім, Семене!

Другий парубок, той, що лаяв роботу, пішов з їм до цебра. Три шахтарі посідали, прихилившись спинами до каменюки. Двоє почали зараз же крутити цигарки і позакурювали їх від лампи, що причепили збоку на стіні. Панько не курил. Він дуже втомився. Сьогодні йому було багато роботи. Хотілося відпочити. Поки товариші курили й розмовляли, він мовчки сидів, приплющивши очі. Залюбки згадував, що сьогодні піде додому, обмиється, відпочине й побуде в своїй сім'ї. Сім'ї всього - жінка молода та маленький син, років три йому було. Влітку Панько хліборобив, а взимку заробляв по шахтах. Цей заробіток давав йому змогу не вбожати, ще трохи й підправляти своє господарство. Він тепер думав про свою теплу чистеньку хатку. Вона так і

в'являлась йому, а серед неї Одарка. І обличчя в Одарки так наче всміхнулося до нього. Якесь любе, лагідне почування обняло Панька, і йому так схотілося швидше туди, до неї й до сина. Ну, Данько запевне спатиме, як він прийде, але завтра вже ж спитається:

- А со мені татко принесла з сахти?

Чудний! Завсігди з матір'ю, чує, як на неї кажуть "вона", то й собі на всіх, і на чоловіків, і на жінок, почав казати "вона". Треба буде взяти йому в крамниці яку канхветину. Бо так тобі любо обніме за шию та й каже:

- А со принесла?

А Одарка дождатиме його, хоч як пізно він прийде, вона не ляже... Усміх осяйнув умазане в сажу чорне обличчя Панькове. Йому знову схотілося побачити Одарку зараз біля себе... Ні, самому бути зараз біля неї...

- А ось і ми! - гукнув голос мало не над самим Паньком.

Панько розплющив очі. Парубки вже вернулися з струментом. Треба було робити. Трохи нехотя відірвався Панько від своїх мрій і встав. З новим струментом робота пішла краще. Але все як каменяка подавалася погано, бо дуже тверда була.

- Та ну його к бісу, всі руки обшмугляві - промовив чоловік з бородою, спускаючи руку з молотком. Буде й стільки!

- Не глибоко буде, не розірве враз, - сказав Панько.

- Дарма, удруге можна, коли треба буде.

Панько позастромлював у попровірчуванні дірки патрони.

- Ну, хлопці, гайда в цебер! Я зараз позапалюю гноти.

Чотири шахтарі пішли до цебра, покинувши Панька запалювати. Парубок зачепив старого:

- А що, от і приніс, що треба, й не загаялись.

- Мовчи вже! Про тебе й кури сокочуть по смітниках, що ти такий моторний, відмовив той.

- Та про мене хоч кури сокочуть, дядьку Андрію, а про

вас і того нема! - відказав парубок, улазячи в цебер.

- Га-га-га! - зареготалися шахтарі. - От так утяв!

- Утяв! - розсердився дядько Андрій, уже стоячи в цебрі в той час, як інші ще влазили.

- Утяв! Якби йому язика втяти, так ото було б добре! А то дуже довгий, - щоб не придавило коли в шахті грудякою.

Шахтарі знову зареготались, і під регіт парубок гукнув угору:

- Піднімай!

Цебер смикнуло й піднесло вгору.

- Стій! стій! - скрикнув дядько Андрій. - А Панько?

За реготом та за спіркою шахтарі зовсім забули, що Панько мусить сісти з їми. Вони зирнули наниз і побачили Панька.

- Стій! - згукнув з усієї сили парубок.

Цебер спинився. Панько все це бачив. Він одразу згадав, що патрони позабивано неглибоко, що гноти були короткі. Вибух мусить бути зараз - ось-ось. Коли цебер спуститься, то каміння вдарить просто на товаришів. Все це він зрозумів за одну мить.

"Що бог дасть!" - промайнуло у його в голові. І перш ніж товариші встигли гукнути, щоб спускати, він голосно крикнув:

- Піднімай!

Цебер знову смикнуло й відразу винесло нагору. Панько повернувся, щоб кинутися набік у другий хідник. Але саме в цю мить із темряви блискнуло ясным огнем, потім ударило, і важкий гугот струсонув шахту. Панько почув, як щось штовхнуло його в груди й кинуло вавзем. Як дим розвіявся, товариші кинулись у шахту. Панько лежав зараз же тут, і його груди були однією великою кривавою раною...

1893. І. 17.

с. Олексіївка

САМ СОБІ ПАН

Я їхав залізницею, третім класом і, як звичайно, у вагоні з написом: "Для некурящих". Ох, цей напис! Раз у раз доводиться воюватися з подорожніми, щоб вони справді не курили, - це знає кожен, кому траплялося сідати до таких вагонів, сподіваючися захватися в них од огидної отрути димом з паленого листу. Будь ти дитиною, кашляй від тяжкої хвороби на груди, - все дарма: напуватимуть тебе тією отрутою, сміючися і з твоїх прохань, і з твоїх протестів. Цього разу трапилося, що в нашому вагоні людей було дуже мало і з них виявився тільки один курій, високий літній селянин у кудлатій капелюсі, з-під якої блищала пара виразних розумних очей. Він їхав з двома своїми товарищами, і з їх розмови я довідався, що цих трьох дядьків уже не вперше посилає сільська громада до міста клопотатися за одну громадську справу.

Тепер вони верталися додому і були веселі: справа клалася на добре: от-от уже добудуть свого. Трошки глузуючи, пригадували собі, як сьогодні тупцялись у якійсь губернській писарні та розмовляли з панками. Дядько в капелюсі витяг тим часом з кишені критого кожуха курецьке знадіб'я та й почав поважно длубатись у кисетині, добуваючи звідти тютюн та натоптуючи його в люльку своїми товстими робочими пальцями. Як він узявся був до сірників, я попрохав його не курити, показавши на напис.

- Хіба? - підвів він голову і глянув за моїм пальцем, читаючи: "Для не-ку-ря-щих". - А й справді, що тут не годиться. Вибачайте, не буду: коли тут таке право, щоб не курити, то й не куритиму. Бо, звісно, під яким правом чоловік є, то вже того права й слухайся. От якби тут не було цієї таблички, то хоч би ви були й дуже великий пан, я вас не послушався б і нічого б ви зо мною не вдіяли, - казав він, помалу

витушуючи назад у кисет тютюн із люльки.

- Тоді б я нічого вам і не казав, бо й я корився б тоді тому праву.

- Хіба? - спитався він, зашморгнувши зразу кисет і знову, як і перше, підводячи голову. - Оце добре, що в вас такий напрямок. А то звичайно так буває, щоб люди під право хилилися, а пан - ні. Це вже я вивірів і на оцьому курійстві, бо мені була така притичина.

- А яка ж саме притичина вам була? - запитавсь я, зацікавившись.

- То справді притичина! - засміявся старий сивий дід, товариш мого курія.

- Чудасія! - додав тоненьким голосом другий товариш - худий гостроносий чоловічок, швидкий на рухи. - Я б такого і не вдав, як Данило - не витримався б. Бо це треба як зятися, то вже щоб і не зрухнутися із свого.

- Так, може б, ви й мені розказали про вашу пригоду? - попрохав я Данила.

- А таки й розкажи, Даниле, панові, розкажи! - задріботів тоненько гостроносий, крутнувшись до Данила. - Воно чудне, ну й чудне!

Данило помовчав трошки, всміхаючися з-під рясного темного вуса в невеличку бороду, і загомонів:

- Та що ж там такого?... От собі, звичайно, чоловік щось робить, а тим часом то про те, то про се думає, мізкує. Отак і я... Що так воно дивно на світі: усі люди, а життя в них не однакове. От хоч би мужик - одно життя, а пан - зовсім інше. І шана кожному не однакова: зараз пан увіходить куди, то лакей підбігає й кланяється, і пальто панові скидає, і говорить: "Пожалуйте, пожалуйте!" Ще й двері ширшенько прочиняє, щоб не зачепився, буває, пап; а наш братчик, сіром'яга, туди ж поткнися, то зараз: "Ну ти, мурло! Куди прешся? Завертай назад, мугиряко!" І зараз тії двері, хоч

би й навстіж зяли, то зачинить... Ну, сказати, лакей, то, звісно, панська помийниця, - яких помий туди влий, такими й смердітиме... така вже в нього душа... так же й інші туди ж... Чого ж воно так? Невже через гроші? Бо в пана грошей багато: зараз він лакеєві тиць у руку, - він йому й кожушинку скине, і двері прочине... Або хоч от на машині: сідаєш у третій клас, то там на тебе кондуктор нагрімає, а іноді й межі плечі наштовхає, а такісінський собі мугиряка, як і наш братчик, тільки що з гудзиками... А пан за великі гроші сідає до першого класу, то вже він там на кондуктора гримає, а той тільки все - "як завгодно"... Мат-тері його ковінька, як же воно недобре на світі зроблено!... Ну, та вже, - думка в мене, - нехай собі там хто що хоче, а вже я дознаю, як воно так на світі жити, щоб ніхто тобою не поштурхував, а щоб сам собі пан був! Їздять пани у першому класі, поїду й я! Біс його бери, що воно дороге, отже я з того не зубожію. Хазяйствечко в мене хоч там і не велике, та не зовсім і мале, а син у мене один, - роботящий паруб'яга, - то все воно йому самому припаде... от там хіба ще за дочкою що дам, а більше нікого й нема. Отак собі надумавіпися, - це було цієї осені, - та й лаштуюсь у дорогу, та й нікому не хвалюсь. У мене в городі було-таки й діло до знайомого чоловіка. Як прийшов той день, - удыг добру чумарчину, узяв карбованців із двадцять грошей та й на станцію вже б то йти. А жінка:

- Що це ти, чоловіче, в дорогу йдеш, а куди й не кажеш? Що воно за мода? Мабуть, уже знову за якимись громадськими ділами? Тільки гроші переводиш.

А я на сміх і кажу:

- Піду панського права добувати.

- Тю! - каже. - Чи ти не здурів? Чи тобі на світі жити надокучило?

- Ні, - сміюся, - тільки надокучило мужицьке право.

- Що ж ти роби́тимеш? - питає, а сама, бачу, вже й бої́ться, й роботу покинула, і не знає, що їй і казати.

- А що ж я роби́тиму? Де пани бувають, там і я побуваю, подивлюся, чи не можна якось так, щоб і мужик в одній хаті з паном сидів.

Вона як заголосить:

- Ой лишечко! Пропав же ти, пропав же ти навіки! Та тебе ж закатують, та тебе ж на Сибір завдадуть або на Соколинний острів запроторять!... Та там же гаду-гаду, що й ступнути хрещеній душі ніде... (І звідки вона те знає - про той гад?) Та діточок же наших дрібнесеньких посиротять!... А вони, ті діточки, таки й дрібнесенькі: сина цієї осені оженив, та й до дочки вже ті, що куниць шукають, рипаються... Гаразд хоч, що обох на той час у хаті не було, а то б і їх стара до лементу призвела. Уже не радий, що й признався. Почав її вмовляти, почав їй тс та се... Так-сяк розважив, затихла... Затихла, а сама своє думає: як випроваджала, то так сльози і бринять на очах... І шкода мені її, і самому не наче трохи смутно стало, - ну, а все-таки того, що намислив, не кидаюсь, простую на станцію. Прийшов. Узяв білета першого класу... таки дали, нічого й не сказали... Ов-ва! Та й дорого ж, нехай йому всячина!... Це так, що не дурно папське право достанеться!... Ну, та дарма: один той день, що батько у плахті. Вийшов я до вагонів, подивився, де синім помальовано, - ото й мое. Так просто й чимчикую у первий клас... А назустріч із вагона кондуктор.

- Не сюди, не сюди!... - гримає. - Куди пхаєшся? Наперед іди, - там третього класу вагони. А я таки собі тиснуся.

- Чи ти чуєш, мурло, що я тобі кажу? Не тут третій клас, а спереду.

- Та чого ви гукаєте? - відказую. - Мені й не треба третього класу, а першого, - та й показую йому білета.

- А, панові білета несеш, - ну, иди, коли так... Та не барись

там, бо скоро поїзд рушить, - та й побіг далі.

Брешеш, думаю, я сам собі пан. Та й посуваюся у той первий клас. Іду, а самому таки трохи моторошно. Увійшов туди. Бий тебе сила божа! - відразу не розбереш, куди й поткнутися. Одначе проліз тісенькою вуличкою та й уступив у таке, що воно вже й не вагон, а таки зовсім панська світлиця: тут тобі й столики, тут тобі й постелі, тут тобі й тапчани... Народу не дуже багато: панів кількоро та паній двоє, бачу... Сидять пани, - треба й мені сідати. Набачив порожнє місце, підійшов та й сів на тапчанику та так і пірнув у нього!... Ну та й м'яко!...

- Мужичок, а мужичок! - каже мені панок молоденький з білявенькими вусиками позакручуваними. - Не туди попал, тут первий клас.

- А так, - кажу, - пане, первий.

- Ну, так зачим же ти, - каже, - сюди, коли тобі в третій?

- Ні, - кажу, - мені іменно в первий, а третій мені тепер не в моду, бо в мене білет не туди.

- Што ти, - каже, - вигадуєш абищо!

- Чого б же я вигадував? - одказую. - Подивіться самі.

Та й даю білета. Глянув він раз, два... знизнув плечима... Тоді ззирнувся з іншими панами. А ті слухають, що ми говоримо.

- Справді, - каже до них, - у нього першого класу білет.

Тут іще дехто з панів підійшов, дивляться на мій білет та дивуються.

- Хто ж це тобі дав? - питають.

- Ніхто, - кажу, - мені не давав, я сам собі купив.

- Нащо ж ти його купив? Це ж дорого - у третьому класі дешевше, - озивається товстий пан з такою бородою, що з щік теліпається, а посередині голе.

- А дешевше, - одвітую.

- Так нащо ж ти сюди купив?

- А ви ж, пане, нащо сюди купили, а не в третій? Адже ж і вам дешевше було б.

Один пан, такий огрядний собі, з чорною бородою, засміявся та й каже:

- Правду говорить.

А той товстий пан, що шлях у нього серед бороди від губів до шиї, вже трохи й сердитенько:

- То ти, а то я! - навчає. - Ти не рівняй, а коли вже сів тут, так сиди тихо та чорт зна чого не розкажуй.

- Та хіба ж то я вас, пане, зачепив? То ж ви мене зайняли, - відговорюю йому, та бачу, що воно сердите, та вже й мовчу собі. І воно замовкло і пішло в куточок до вікна та й сіло навпроти мене, тільки навскоси трохи, бо я скраю сидів.

Поки ми так оце балакали, вже й поїзд рушив, а трохи згодом і кондуктор ускочив, - той-таки, що мене виряджав до третього класу. Дивиться на білети та цокає по них. Дійшов і до мене та:

- Ти чого тут? Я ж тобі казав, що не в цей вагон.

- Аж воно таки в цей, - одказую та й подаю йому білета. Він зирк та й ні в сих, ні в тих.

- Так це, - каже, - твій... ваш білет? - уже не знає, як йому й казати.

- Та мій же, мій, - відповідаю.

Він тоді глянув так неймовірно по панах, а той огрядний пан з чорною бородою, читаючи книжку, та й киває з-за книги головою:

- Його, його, - каже.

Здвигнув кондуктор плечима, цокнув по білетові та й вернув. Подався далі. Коли це трошки згодом підходить до мене той молоденький панок із білявими вусиками. Зіперся на стовпчик, утупив у мене очі та й питає:

- А ти ж, мужичок, як це: завсігди їздиш у першому класі?
- Випитує б то, що воно за чоловік. - Так, як бог дасть, - ка-

жу. - Чи, може, ти козак?...

- Та козак.

- А де ж ти живеш: на селі чи хутір свій маєш?

- На селі.

- Далеко від станції?

- Де там, зараз і станція.

- Ти ж на станцію ходиш чи їздиш?

- Як коли йду, а як треба, то й їду, - відказую спокій-
ненько, - що то воно далі буде?

- А їздиш же ти одним конем чи парою?

- Як треба, то й трьома поїду.

- Возом, чи, може, чим іншим?

- Як треба возом, то й возом, а як чим іншим, то й іншим,
- одспівую паничеві, згадуючи свою гарбу.

- Ти ж сам їздиш, чи, може, й наймит у тебе є?

- Чому нема?

- А хата ж у тебе велика? Докучило вже мені це.

- Та саме як на мене, - кажу. - А у вас, пане, яка, - чи велика?

- Як? - говорить.

- Та хата, - кажу, - у вас велика?

- А тобі яке діло до моєї хати? - вже сердиться панок.

- Та ви ж за мою питаєте, - відказую так собі плохенько. -
А наймита ви держите, пане, чи самі на станцію їздите?

- Чорт зна що говориш! - одказав мені на те панок та од-
вернувся та й пішов.

Ну, дарма. Сидимо собі та й їдемо. Пани про своє гово-
рять, а я сам собі про своє думаю та на всячину роздивля-
юся. Мене покинули, вже й не дивляться на мене. Добрий
тютюн пани вживають, аж пахне. Наш так смердить, а цей
як ладанець. Якби такого чоловік заживав, то жінка й не
вигонила б у сіни з люлькою. Е, а це вже не ладанець! Товс-
тий пан із двоїстою бородою та закурив таку товстючу
чорну цигарку, просто з листя кручену. Ну, та й міцна! Ця й

мені дух забиває. Треба, мабуть, самому покурити, а то за-
давить. Отак собі думаючи, витяг кисета та й набиваю
люльку. Набив, закурив... Коли чую: кхи-кхи-кхи! Я й не ту-
ди-то, що це мої пани кашляють уже від мого люлечного.
Зараз і підбігає той паничик із закрученими вусиками:

- Мужичок, а мужичок, а зачим ти куриш?

- Та, - кажу, - пане, покурити схотілося.

- Не можна тут курить! - говорить.

- Адже ж пани курять, - одказую, - от і у вас цигарка в ру-
ках.

- То, чуєш, табак не той, а в теб'я тютюнице такої, што
ввесь вагон засмердев.

- Коли ж у мене нема іншого. А хіба ж, - питаю, - тут му-
жицького тютюну не можна вживати, а самий панський?

- Авжеж!

- А де ж це написано?

- Отам! - та й показує на табличку.

- Ні, пане, я письменний: там написано про те, щоб не ви-
ходити з вагону, як поїзд їде, а не про тютюн.

Коли тут як зірветься з місця той пан з двома мичками
на щоках, як підбіжить до мене, як гуконе:

- Вон, мужлан! Вон! Не смій курить своєї смердючої гудо-
ти!

А сам аж труситься зо злості, а червоне обличчя аж двиг-
тить. Ну, мені спершу трохи моторошно стало, а далі ду-
маю: чого? Та й кажу, пихкаючи собі люлечку:

- Ви, пане, не кричіть і не тупотіть, бо й мої такі самі гро-
ші, як і ваші, а ота цигарка, що в вас у руці, може, вона мені
смердючіша, ніж вам моя люлька.

Як же затупотить мій пан, як же зарепетує: - Кондуктор!
кондуктор!

Та й побіг із вагона. За малу годину вже й з кондуктором
вертається. Зараз той до мене:

- Не кури!

- А хіба ж не вільно?

- У першому класі не можна такого тютюну.

- А де це написано?

Тик-мик - і цей нічого не відкаже, тільки все:

- Не кури, бо я тебе виведу!

- Ні, не виведете, бо я білета маю. Нехай пани не курять, то й я не куритиму, а як їм вільно, то й мені.

- Дак ти ж би хоч узяв вийшов з вагона та постояв там надворі та й покурив.

- Коли пани виходитимуть надворі курити, то й я виходитиму, вжеж!

Тут той панок із закрученими вусиками як підбіжить до мене, як кине мені на тапчан цигарку:

- На, - каже, - кури, чорт би тебе взяв, та тільки не чади своєю смолою!

- Ні, - одвітую, - у мене й свій є, - нащо мені цей? Не кидайте мені, пане, бо я не собака.

Та хоп тую цигарку пальцем та й скинув її додолу. Як ізчиниться тут лемент та крик! Як позбігаються всі! Пани лаються, панії дріботять та знов-таки лаються, кондуктор лізе відчиняти того вітрогона, що вгорі, та собі верещить, а я мовчки сиджу та люлечку пихкаю.

- От буде станція, - я тебе на станції виведу, їхати не дам далі! - каже кондуктор.

А той пан із чорною бородою глянув на нього пильно та й питається:

- Хіба ви маєте право не давати пасажирам їхати? Кондуктор верть, - поживився, як пес макогоном, - нічого не відказав та й подався собі. Змовкли й пани, тільки сопуть та плюють, а той пан із чорною бородою чогось сміється мовчки з-за своєї книги. Загула машина, - уже й станція. Дожидаюся я того кондуктора, - не йде мене виводити. І по-

їзд рушив, а його нема. Ну й гаразд! Я тим часом давно вже й люльку докурив, і дим од неї розвіявся, затихли й пани мої зовсім. Проскочили ми так іще станцій зо три, - знов заманулося мені курити. Тепер уже, думка, - вийду справді з вагона та надворі покурю - однак же мене жінка вигонить, як я курю в хаті, - вона вже й звикла до нашого ручкового, а то ж таки пани, - з незвички, то їм воно і в носі, і в горлянці теє... Треба й їх пожаліти, авжеж... А свого права я вже доказав. Одначе тільки сягнув у кисет по люльку, хотів тут набити, бо надворі вітер, - коли це той пан з чорною бородою, що мене обороняв, пересідає до мене.

- Куди їдете? - питає.

- Та до Ч. - відказую.

- Діло там маєте?

- Атож! - кажу, а того й не признаюся, чого саме їду, набиваю люльку далі.

- Чи не хочете, - говорить, - мого?

Та й подає мені повен капшучок цигарок панських.

- Та спасибі, дякую, - у мене ще й свого потягне: вже коли курець, то маю свою люльку й тютюнець.

- Та свій і надалі здасться, - умовляє, - а я був би дуже радий, якби мого зажили: який він вам буде на смак.

Подивився я на нього, - сміється з мене вражий пан: не хоче нюхати ручкового, так підносить турецького. А втім, видко, що добрий чоловік, - може, він, щоб сварки знову не було та нападу на мене. Нема вже чого мені сваритися, коли він до мене по-людському озивається.

- Добре, - кажу, - коли ваша ласка, то й візьму. Узяв, подякував, закурив та й думаю собі: «Бач, як воно на світі діється: то як собаці кидали, а тепер уже як людині подають та припрохують. Еге-ге! Треба тільки не подаватися! Так же я тепер і робитиму!» Ото собі думаю, а тим часом машина уже й до Ч. добігає.

Приїхав я до Ч., - у мене, кажу ж, таки й діло було там до знайомого чоловіка. До обід із тим чоловіком, а тоді купив дещо... Увечері б можна й на машину, щоб додому, та в мене думка не така. Треба ж іще подивитися, яково то самому собі паном бути. Куди б же мені піти? Розпитуватись у людей не важився, щоб, бува, не насміялися, а надумав собі так, що піду до тіятру. Хоч я сам у ньому й не був, та таки попович наш мені розказував, що там шуткуючи таке роблять, неначе справді воно є: і кохаються, й цураються, і миряться, і сваряться, ще й убивають одне одного... а що вже співають та танцюють!... і так каже, що без сорому при людях і цілуються... А пани сидять та дивляться. Отож піду й я подивитися та й куплю собі панське місце.

Пішов, ходжу по городу та читаю по тих стовпах, де здорові газети наліплюють, з оттакелезними літерами - шукаю, чи нема де тіятру. Так усе або вчора був, або завтра буде, а сьогодні нема. От мені не щастить. Ходжу від стовпа до стовпа, як дурний... Коли таки натрапив на своє. Хоч воно й не тіятр, та таки щось на нього скидається: "у залі дворянського собранія концерт". Одміна його зна, думаю собі, що воно за концерт! Одначе, прочитавши газету, бачу, що там грають і співають, - ну, то можна й слухати. А чому ж там платять? Є місця по півкарбованця і по карбованцю й по два. Ото вже саме панські, як по два. А де ж це воно є? Написано: "в залі дворянського собранія". Це ж, мабуть, там, де пани-дворяни збираються... то я ж знаю, бо колись туди сам до призводителя дворянського доступався за громадською справою. Чого ж мені ще й шукати? Ото и моє - де пани, там і я. Ну, поки ще рано, то вернувся на квартиру до знайомого чоловіка, дещо розпитався, куди та як у те собраніє йти, та, діждавшись того вечора, й простую туди. Підходжу до великого того дому, - от, що, знаєте, позад собору, аж там уже перед дверима народу-народу - тиск! Раз

у раз тії хвалітони під'їзять та все туди, та все туди! Це ж буде тіснота така, що й києм не протиснеш. Ну, думаю, голубе, держись цупко, бо тут, гляди, ще дужче завихорить, як на машині в першому класі! Та так сміливо слідком за одним паном у ті ж двері.

Тільки вступив, коли якесь лакейське опудало зараз мене за руку хап!

- Ти чого сюди?

- Не хапай, - кажу, - не поспішайсь! - та одвів його руку та й подався собі.

Іду далі так, як мені сказано, коли справді сидить за столом якась панночка і білети продає. Підійшов і собі.

- Дозвольте мені, коли ваша ласка, білет!

- Нєту, - каже, - всі попродала, тільки в первих рядах єсть.

- Отого ж мені й треба - першого ряду, - давайте його мені.

- Два рублі, - каже.

- Дарма, - відказую, - давайте! - та й подаю їй два карбованці.

Взяла гроші й дала білета. Там пани ще роздягаються, ну а я собі був у чумарчині, то так просто й пішов у ту залу, - не питався й куди, бо мені вже розказано, де повертати. Як увійшов, то тут уже - не буду брехати - таки стало мені дуже моторошно. Хата така здорова, як клуня, та де! ще більша!... та вся блищить, - ну, незистино ще дужче, як у церкві!... А повнісінько стільців наставляно... народ вештається, та все пани та пані, - які сидять, які ходять... Зроду-звіку не бачив такого, - якби не намірився йти, то, мабуть би, вернувся, а то що дуже вже затявся.

- Держись цупко! - знов кажу собі та все посуваюся, та все посуваюся помалу проміж панами та проміж стільцями, до свого першого ряду ціляючи... Та ще ті панії з довгими хвостами, - ну їй же ти богові моєму, - одній так у той волок

уплутався, як парубок у гарбузиння, - мало не впав... Щось мені за це й сказано, та не розібрав... Дивляться на мене всі та дивуються, одначе пускають... Помалу протюпав я до того першого ряду, знайшов свій сьомий номер та й сів. Біля мене нікого нема, - тільки геть-геть двоє якихся так, як я, у першому ряді сидять. Сиджу, мовчу й не озираюся. Дивлюся на ті здоровенні патрети, що по стінах, та на той хортоплян, що грають на ньому... А позад мене усе шамотаються пани, усе шамотаються, і вже чую, що щось, мабуть, про мене гомонять, бо раз у раз: "Смотри! Смотри!" Зирнув я так трохи через плече, - коли пани купками позбивалися, гомонять та на мене показують. А це, бачу, один наближається до першого мого ряду, крутнувся разів зо два та й став коло мене.

- Мужичок, - каже, - ти не туди попав.

- Ні, туди, - ось у мене й білет є, - відказую, а сам собі думаю: точнісінько, як і на машині.

- То що, що білет, - каже, - то дарма, а можна тут сидіти тільки тому, хто в панській одежі, а в мужичій - ні.

- Хіба, - доводжу, - одежа слухає? Адже люди!

- Та люди - люди, та тільки не в такій одежі. Це дворянське собраніє, так мужикам не годиться.

Дошкулив він мене. Стривай же ти, думаю, - загну й я тобі карлючку. Та й питаю:

- А хіба, - кажу, - пани тут щось погане робитимуть, що не можна й дивитись на нього?

А він собі круть та й побіг од мене, нічого не сказавши. Біжи! Коли трохи згодом тупотить знов щось до мене, - здається, той лакей, що одежу з панів ізнімав.

Прийшов:

- Мужичок, уставай, іди!

- Чого? - питаю.

- Нідзя, тут тільки господам можна, панам.

- Хто заплатив за білет, той тут і пан, - одказую. - Я заплатив, то й сидітиму.

- Іди, бо виведуть!

- Побачимо, - кажу. - Ви лучче йдіть до свого діла, - чого ви до мене причепились, як шевська смола?

Побіг і цей тим слідом. Може, вже й годі, і покинуть? - думаю собі. Отже не покинули! Бачу, суне до мене отой хватальний, що по базарю ходить та перекупок ганяє, аж засапавшись, аж стільці валя, - так поспішається.

Прибіг та як зашипить:

- Вон отсюда!

- Ваше благородіє, - кажу, - ви на мене не кричіть, бо я гроші віддав так, як і пани.

- Взять його!

Тут де не взялись отой самий лакейчук та поліцейський. Ухопили мене та й ведуть. Іду, не опинаяся, бо бачу, що вже не pomoжеться. Ну й сором же було проміж того панського натовпу йти! А вони, гемонські, ще й сміються!...

Коли це якісь паничі назустріч:

- За що ви його ведете: він же має білет.

- Не ваше діло, не мішайте у поліцейські діла! - загарчав хватальний.

Вивели мене в сіни, каже хватальний до солдата:

- Забери його в поліцію, - хай переночує, а завтра я йому по-своєму розкажу, як у концерти ходити. Еч, хамлюга, ще й у первий ряд!

Повів мене солдат. Ідемо вулицею - темно вже надворі, ліхтарі скрізь посвітилися.

Пройшли трохи мовчки.

- А куди це ми йдемо? - питаюся.

- Хіба не чув? - одказує. - У поліцію йдемо.

«А бодай би ти пішов круга-світа!» - думаю собі, а сам питаю:

- Так хіба це ви й справді в поліцію мене ведете?
 - А веду.
 - А нащо?
 - Бо звелено.
 - А що ж у поліції буде?
 - Закину тебе в темну, то переночуєш. Хіба не чув?
 - Чув, - кажу. - А як переночую, то що буде?
 - А тоді надзиратель буде тобі розказувати по-своєму.
 - Що ж то воно: по-своєму? - питаю.
 - Хіба не знаєш?
 - Не знаю.
 - Ну, то завтра твоя морда знатиме. Як почув я те, то так мені мов окропом хто в обличчя линув, а далі й дух перебило. Зроду мене не бито, - хіба коли мати, як пустував малим, сторч ганчіркою вдарила. Це вскочив по самі вуха!
- Ще помовчали. Тоді я й кажу:
- А що якби я зараз оце від вас та втік?
 - Який швидкий! - одказує. - Помалу, бо попа звалиш.
 - Ну, а якби таки втік? - знову я намагаюся.
 - То я б тебе наздогнав і морду набив.
- «А щоб ти і в старцях щастя не мав за таке слово!» - думаю та й знов у мене серце огнем узялось. Та треба терпіти, щоб не було гірше. А він на мене скоса позира та:
- Не оставайсь, не оставайсь позаду, - іди лиш попереду!
 - Та я, - кажу, - й не застаюсь, а я так собі думаю: що якби я вам карбованця в кишеню вкинув?
 - То тоді б, наздогнавши, морди не бив, а тільки узяв за шияку та таки й потяг би у поліцію.
 - А якби два карбованці, то, може б, вам важко було бігти?
 - Ні, не дуже... Ти багач, білети в першому ряді купуєш.
 - Отож, що багато витратився я, - кажу. - Ні, а як два з половиною, то вже, мабуть, заважуть, мабуть, не підбіжите?

- Хто його знає... А що ж я надзирателеві казатиму?

- Скажете, що втік по темному, а ви зачепились, упали та й не наздогнали.

- Хто його знає... Давай три, то, може, й важко буде.

Виняв я три карбованці та укинув йому в руку. А ми дійшли саме до темнішої вулички. Я й метнувся туди, - біжу, аж земля підо мною горить, аж дух мені забиває. Озирнувся, - уже його в темному не добачу. Тоді завернув у другу вулицю, чую - торохтять... їде звощик. Підождав та так на нього й скочив.

- На станцію, та швидше! Чи встигнемо на поїзд?

- Поганятиму, то встигнемо.

- Так поганяй же!

Поки до станції, то все боявся, що спізнюся, а як уві йшов у станцію, то вже не знаю, як і білета захопив, як і у вагон ускочив. І що ж би ви думали? Аж поки поїзд рушив, то трусився. Не страшно мені тих поліцейських самих, та страшно тієї ганьби та зневаги. Отак я того права добувався... та й не добувся... Вернувшись додому, то й жінці довго не признавався. А далі таки й сказав. Вона на мене мокрим рядом, що стільки грошей перевів.

- Тобі, - кажу, - байдуже, що з мене так назнущалися, тільки за гроші клопочешся!

- Так тобі й треба! - гримає, - не витівай абичого!

Ну, що ти їй казатимеш? То, як їхав, так аж плакала, а як цілий вернувся, так і байдуже, - аби гроші! Та то б іще дарма, а то біда, що хоч я їй наказував, щоб нікому анітелень, одначе вона таки розказала про все своїй сестрі Хотині, а в тієї язик як лопатень, - так усі й довідалися. Сміються тоді з мене: панського права, - кажуть, - добувався. А воно й неправда: не панського, а таки людського. Та де воно в нас є?

1902. XII. 5

м. Чернігів

УКРАЛА

Тільки вчитель увійшов у клас, зараз побачив, що там робиться щось непевне. Школярки та школярі юрмою оточили когось і про щось палко й голосно гомоніли. Гомін був неласкавий, сердитий. Зрозуміти поки нічого не можна було. Чуть тільки було, що на когось діти сердились, когось докоряли.

Зараз же дехто побачив учителя, і почулось проміж дітьми:

- Василь Митрович прийшов... Учитель прийшов.

Діти стихли і всі повернулись до вчителя. Учитель підійшов і спитавсь:

- Що тут у вас діється?

Усі мовчали, стоячи навкруг одної парти. На тій парті сиділа Олександра. Олександра була школярка першого року, дочка сільського писарчука-п'янички. Вона сиділа, низько похнюпивши голову і втупивши очі у свій стіл. Її біляве, усе у веснянках, обличчя було біле як крейда. Вона вхопилася руками за стіл, мов боялася, що її тягтимуть кудись силоміць.

Учитель ще раз спитавсь:

- Що тут у вас сталося?

Озвалась Пріська - подруга й товаришка Олександрина. Батько її був у економії за прикажчика. Пріська була дівчина сита, добре годована - вона завсігди приносила з дому гарну їжу: пиріжки, перепічки, коржі тощо. Вона погано вчилася, але була дуже весела і не могла говорити не сміючися. Вона й тепер, осміхаючись, загомоніла:

- Та Олександра...- Пріська почала й засміялась, не доказавши.

Учитель спитавсь:

- Що Олександра?

- Украла в мене хліб! - доказала Пріська і зовсім зареготалася, і її нерозумні сіро-сині очі з сміху аж сховалися за ситими щоками.

Ця звістка дуже вразила й здивувала вчителя. Такого в школі ще не було. Учитель знав, що деякі з дітей ще дома, перш ніж у школу почали ходити, були де в чому грішні, але в школі поки ніхто в гріх не вскакував. На Олександрю він теж ніколи нічого не думав. Вона була просто дівчина боязка - мабуть, налякав її батько-п'яниця.

Учитель глянув на Олександрю й спитавсь:

- Олександрю, правда цьому?

Вона мовчала й сиділа нерухомо, як кам'яна. Учитель зрозумів, що Пріська казала правду. А Пріська вже не мовчала й торохтіла:

- Вона не вперше це краде. Вона кілька разів у мене тягла. Тільки кинеш торбу з пирогами - так і потягне. Та я все мовчала. А оце вже сьогодні... Бачу, захопила хліб та й побігла з школи у двір, та зайшла за дерево, та й їсть. Я прибігла до неї, а вона злякалась. "Не кажи,- каже, вчителю, я тобі малюнок дам..."

Учитель ще раз спитався:

- Олександрю, правда цьому?

Але й тепер Олександра мовчала і сиділа нерухомо. Один великий школяр, не зовсім розумний і не дуже жалісливий, загомонів:

- Та що там її питаться? Хіба й так не видно, що правда. Бач, що вигадала, - красти! її треба прогнати з школи!

Школярі загули:

- Треба! Треба!

Учитель сказав:

- Чому ж то так?

- А тому, що вона краде, а ви або ми на кого іншого думатимемо по-дурному.

Інші казали:

- Це нічого не можна буде й положити в школі, якщо кра-
стимуть.

- А хіба воно гарно, як казатимуть на школярів, що вони
крадуть, - додавали треті.

Учитель сказав:

- Ось що, дівчата й хлопці. Ви он уже налагодились виго-
нити Олександрю з школи, а ще не знаєте до пуття діла. А
може, воно й не так було? Треба послухати спершу, що
Олександра скаже.

Той-таки великий школяр почав був знову:

- Та що там слухати, хіба й так не видко?... Але його зараз
же спинено:

- Цить! Василь Митрович правду кажуть. Вже ж треба
знати, що вона скаже.

Усі обличчя повернулися до Олександри, усі очі втупили-
ся в неї. Всі дожидали від неї слова. Але вона й тепер сиді-
ла, мов скам'янівши. Вона сховала голову mezi плечі й
прищулилась, неначе сподівалась, що її ось-ось ударять,
хоча знала, що в школі не б'ються.

Учитель спитався:

- Ну, Олександрю? Кажи, - ми ждемо.

Мовчить. Учитель знову:

- Не думай, що ми всі хочемо нападатися на тебе. Нам
треба тільки знати правду. Може, це ще й не так, як ка-
жуть, та я й думаю, що не так.

Бліде обличчя в Олександри зробилося відразу як жар
червоне. Але ж вона мовчала.

А вчитель казав далі:

- Еге, я думаю, що це не так. Мені здається, що Пріська
якось помилилася і що ти не винна.

Олександрине обличчя нахилилося аж до столу.

- Певне, то ти свій хліб їла, бо я ніколи не повірю, що ти

можеш украсти.

Голосне гірке ридання розітнулося у школі. Це плакала Олександра, припавши головою до столу. Школярі відразу притихли. Очі їм якось широко порозплющувалися, і вони мовчки, затаївши духа, дивилися на Олександрю. А вчитель казав:

- Не плач! Коли цьому неправда...

- Правда!... Правда!...- скрикнула Олександра.- Я вкрала!

І вона заридала ще дужче. У великій класовій світлиці стояло шістдесят школярів мовчки, не ворушачись, а серед їх, припавши головою до столу, гірко плакала маленька білява дівчина. Довго вона плакала, і всі мовчали, аж поки вона трохи заспокоїлася.

Тоді вчитель, сівши біля неї, спитавсь:

- Нащо ж ти це зробила?

Вона мовчала знову і знову похнюпилася. Учитель бачив, що сказати те, через віщо вона це зробила, їй так само важко, як було важко признаватися. Але вона перемогла себе. Кілька разів вона починала казати, ворушила губами, але зупинялася. Нарешті промовила:

- Я їсти хотіла.

- Хіба ти дома не їла?

- Не їла.

- Чому?

Вона знову змовкла і... зовсім несподівано уп'ять заридала.

- У нас... у нас... нема чого їсти... Батько нічого... не приносять з волості... усе пропивають... Ми їмо су... су... сухарі вже другий тиждень.

І більше вона нічого не могла сказати за слізьми. Давно був час починати вчиття. Учитель тихо взяв Олександрю за руку і, сказавши їй кілька ласкавих слів, повів у свою хату, щоб вона там заспокоїлася. Як повернувся він у клас, то з

десяток рук простяглися до його, і в кожній руці була якась їжа.

- Натє! дайте їй! хай попоїсть!

Учитель глянув на дітей. Хлопці були ні в сих ні в тих, дівчата деякі плакали. Він забрав усе, що діти надавали, і поніс Олександрі. Але вона нічого не хотіла їсти і все плакала. Він, скільки міг, розважив її, а сам пішов у клас і звелів співати молитву перед початком науки. Як заспівали молитву, він непомітно ввів у клас Олександрю.

Олександра після цього довго соромилась глянути учителеві в вічі. Але ні він, ні школярі ніколи не нагадали їй про те, що було. Та й не треба було їй нагадувати. З того часу вже ніщо не могло спокусити її. Дівчата-товаришки її люблять і часто дають їй чого їсти - такого, що з дому приносять. Але вона зрідка бере, хоч і часто сидить на сухому хлібові. Цього року вона здасть останнього екзамена і вийде з школи розумною, правдивою і чесною дівчиною.

1891 р.

ДЗВОНИК

Її звали Наталею. Вона була маненька, їй було тільки сім років. Мати її вмерла років уже з півтора, батько був каліка, та ще й п'яниця. П'яницею він був іздавна, але поки не був калікою та жива була жінка, то він якось там хазяйнував на своєму клаптику землі. Але він, підковзнувшись, впав на льоду, переломив собі руку й тоді вже мало що міг робити. А тут жінка вмерла. Він зовсім розпився, прогайнував господарство, продав землю, зосталася сама обідрана хатка. Він мало коли бував дома, а в тій хаті сиділа Наталя. Сиділа й голодувала. Добрі люди помітили, що вона голо-

дує, почали закликати її до себе обідати, а потім якось поклопоталися за бідну сироту, щоб узяти її до сирітського дому. Наталю відвезено до губернії й там здано до того дому. Добрі люди казали, що Наталі буде там краще. Вона й сама силкувалася так думати, але чогось їй страшно було туди їхати. Як приїхала, то стало все її життя по-новому. Дома вона голодувала часом, а як не голодувала, то наїдалася хліба та порожнього борщу з буряками, бо каша не щодня бувала; а тепер вона могла їсти добру смачну їжу щодня і скільки схотіла. Дома вона ходила в драній, латаній та задрипаній одежі, а тут була в неї одежа чистенька: влітку - легенька, взимку - тепленька, саме добре. Дома вона мерзла в обідраній, нечупарній хаті, спала на голому полу, тільки в голови підмостивши поганеньку подушечку, а тут хати були великі, чисті, теплі, і спала вона на м'якому ліжку, засланому тоненькою ряднинкою. Дома її батько п'яний лаяв, а часом бив, а тут ніхто не бився, не лаявся: коли що треба було робити чи не робити, то начальниця просто веліла чи забороняла завсігди спокійним, рівним, однаковим голосом,- вона навіть не кричала ніколи. Це нове спокійне життя в достатках спершу здавалось Наталі, після її вбогого сільського життя, якимись розкошами, якимсь пишним, панським, трохи не царським, життям.

А все ж Наталі тяжко було жити. Чому? Вона була зовсім чужа серед цього життя. З самого початку їй довелося звикати до багатьох речей, цілком їй нових, - починаючи з звички їсти м'ясо не руками, а ножем та виделкою. Вона ніяк не вміла пристромити шматок м'яса в борщі виделкою, а тоді відрізати його ножем: звичайно шматок вискакував з-під ножа і з-під виделки й ляпав додолу або на коліна Наталі чи якій подрузі, а борщ розхлюпувався на стіл. Обляпана подруга сердилась і казала: "От, ляпало недотепне! Селючка!" Олександра Петрівна, начальниця, завважала

Наталі, що так не можна робити, що треба бути обережною та охайною. Дівчина й сама це добре знала, дак коли ж вона ніяк не могла керувати тими струментами! Зараз же, другого дня, вона знову те робила, а Олександра Петрівна веліла їй виходити з-за столу й обідати самій окремо після всіх. Вона мовчки покійно виходила з-за столу й сідала в куточку. Вона дивилася на дівчат, як вони всмак обідали, весело сміялися, як не було начальниці (хоч їм сміятися за обідом і заборонювано), і дожидалася своєї черги. Врешті дівчата починали вставати, соваючи та стукаючи ослонами, деякі зараз бігли з хати, а деякі зоставалися прибирати зо столу, начальниця виходила. Тоді Наталя мусила йти обідати. Їй хотілося їсти, й вона мовчки сідала за стіл. Діти часто бувають нежалісливі,- обляпана Наталиним борщем подруга, а за нею й ще дехто починали кричати на Наталю:

- Селючка обіда! Ляпало обідає. Тікайте, а то всіх пообляпує.

Наталя кидала їсти: їй було сором, тяжко, хотілося плакати, але вона не плакала, тільки губи в неї тремтіли і все її обличчя якимось кривилося. Вона спускала свої великі темні очі додолу, її довгі вії виразно визначалися тоді на зблідлому обличчю. Так вона сиділа мовчки, аж поки дівчата облишували її й бігли в садок. Тоді вона вставала, голодна йшла в якийсь закуточок і ховалася там так, щоб ніхто не бачив, і сиділа доти, аж поки голосно дзенькне дзвоник, кличучи всіх до вечірньої науки. Вона вся здригалася з несподіванки, тоді тихо вставала і йшла. Потроху вона одначе звикла обідати так, як і всі, але дівчата все ж дражнили її ляпалом. Це нечупарне прізвище ніяк не приставало до її тоненької невеличкої постаті з чорноволосою голівкою, до її замисленого обличчя з великими засмученими очима. Але вже як приложили, то так воно й зосталося.

І з одежею клопіт. Це була зовсім не та сільська одежа, що в ній звикла ходити Наталя,- та була така проста. А в їй Наталя почувала себе ніяково. А найгірше спершу було те, що вона не вміла якось сама в неї вбиратися. Копається, копається й нічого не вдіє. Треба дождитися, поки Маринка, подруга, до неї трохи прихильна, пособить. Але поки та поспіє, аж тут уже - дзень! дзень! дзень! - кличе дзвоник до снідання. Поспішається Наталя, руки в неї тремтять... боїться вона опізнитися, бо скоро дзвоник задзвоне, зараз бігти треба. Та потроху й до одежі Наталя звикла. Але ніяк не могла звикнути до панської мови. Вона її дуже погано розуміла, їй казано надіти іншу "юпку", а вона не розбирала, що це говориться про спідницю, і вдягала пальто - ту юпку, що зверху вдягають. Її посилено в "чулан", а вона йшла навмання в якусь хату, бо не знала, що воно і де воно той "чулан"; їй велено вчитися "прилежно", а вона ніяк не могла зрозуміти...- навіщо це, вчачися, треба лежати, коли їй краще сидіти. Багато її подруг, хоч і самі були такі спершу, але тепер сміялися з неї, а Олександра Петрівна звала її нерозумною й казала, що вона зовсім погано вчиться. Наталя справді погано вчилася, але не через те, що ніби нерозумна була, ні! Дома вона все розуміла, дотепна була розмовляти, знала безліч казок та пісень. Ніхто з її подруг сільських краще від неї не вмів співати, а казки оповідаючи, вона голосом силкувалася вдавати тих звірів чи людей, про яких казала. А тут - тут вона була нерозумна, бо ніяк не розуміла тих слів, "що в книзі пописано"... Вивчившись врешті читати, вона насмішила весь клас, бо прочитала: "Усердно занялся делом", а переказала те так: "У середу занявся дом".

- І сгорел? - спиталася, глузуючи, вчителька.

- І згорів...- одказала Наталя, але, почувуючи, що щось не так і страшенно червоніючи, зараз же додала: - Ні, цього в

книзі не написано...

Голосний регіт не дав їй далі казати. Увесь клас реготавсь, аж сльози втирав. І в Наталі забриніли на очах сльози, але не з сміху. З цього часу її прозвано Середою, а Ляпалом звати облишили. Увесь клас нашорошував уха, як Середка вставала проказувати вивчене: вона не тільки погано його знала, а ще й завсігди казала якусь кумедну нісенітницю, звеселяючи тим нудну лекцію. А як вона щиро вчила ті завдання, скільки вона працювала, щоб їх знати, щоб не бути посміхом усьому класові! І не могла, досі не могла подужати незрозумілої книжки. І ця книжка робила з її головою щось дивне. Наталя блукала по їй очима й думкою, так, як дитина блукала б темної ночі серед невідомого безкрайого степу, шукаючи шляху додому. Вона стільки разів помилялася, стільки разів її осміяно за ці помилки, навіть карано, що вона тепер не була певна ні в одному слові, чи розуміє його, як треба. Написано "масло", - може, це й справді те масло, про яке досі знала Наталя, а може, й щось зовсім інше: адже думала вона, що "орать" - це на полі орати, а сьогодні її вилаяно дурною й сказано, що це значить - репетувати; або от учора: вона думала, що "рожа" то квітка така, а їй кажуть, що це - пика... Може, й з маслом так буде... І потроху Наталя зовсім перестала вірити своїй голові; вона вірила тільки тому, що скаже вчителька, а своя думка в неї замирала, переставала жити, працювати. Дівчина справді ставала дурною. Знаючи себе і своє знання, вона боялася того класу як огню і тим ще гірше робила собі, бо страх вигонив у неї з голови й те, що там удержувалося так-сяк.

Еге, вона боялася класу і вся здригалася враз, почувши, як ударить голосний дзвоник, наказуючи їй до того класу йти. "Дзень-дзень-дзень!" - розкотиться скрізь, а їй так і виявиться, як вона стоїть перед учителькою, блідне, чер-

воніє, знову блідне, мучиться, силкується щось ізгадати - і нічого не може... Ох, цей уже їй дзвоник! Як він їй упікся! Він дзвонив на день шістнадцять разів! Другого ж дня, як вона приїхала сюди, її вразив цей дзвоник. Був ранок, і вона ще спала. Їй снилося рідне село й те, що так часто бувало з нею справді. Зелена-зелена, квітками змережена, лука, на тій луці вона з дівчатами бігає й грається. Ясно сяє над їми небо, пишно пахнуть, навкруги квітки, всміхаючися до неї своїми червоними, блакитними, жовтенькими блискучими личками... Дзвінко та весело розкочується по всій луці дитячий гаїмір, сміх. І так їм, дітям, гарно, так без міри гарно їй весело, що тільки пташкам вільним, щебетливим вільніше й веселіше, ніж їм... Та й вона, Наталя, мабуть, уже пташкою стала, бо ось уже вона не на луці, а на вербі гіллястій над водою, - широко-широко розлилася весняна вода, пойняла луки, городи, і верба тая, де Наталя сидить, теж у воді, аж гілля в їй купає...

Сидить Наталя й голосно веснянки вигукує:

Розлилися води
На чотири броди...

І далеко по воді розлягається тоненький голосок:

Соловей щебече,
Садки розвиває...

Розвилися садки, та густі-густі - як ліс. І справді, це вже не садок, а ліс густий, а під дубком сидять вони вдвох: Наталя та її подруга Оксанка... Це вони сюди заховалися від батька Наталиного: він прийшов додому п'яний і хотів Наталю бити, а вона вирвалась і втекла, і тут вони з Оксаною заховалися... Вони одна одну так люблять... Обнявшись, оповідають одна одній про своє горе й щастя... Старша й дужча Оксана пригортає до себе маленьку Наталю, при-

гортає й цілує... Ох, як гарно, як любо! Коли це відразу як гримне щось над їми... Озирнулися вони, - аж позад них батько Наталин п'яний... Скрикнула Наталя як несамовита, схопилася й побігла...

- Стривай! Куди ти? Чи вона здуріла? Кілька рук ухопило її, держать.

Вона розплющує очі й бачить, що нема ні лісу, ні Оксани, ні батька, - круг неї дівчата, держать її й говорять:

- Як ісхопиться сонна, як побіжить!... Чого ти? Наталя спершу не знає, що їй казати, тоді відмовляє:

- Злякалася... щось загриміло...

- Загриміло? От дурна! Та то ж у дзвоника вдарено, щоб ми вставали.

Озирнулася Наталя й бачить, що круг неї дівчата встають, убираються... Ще вся тремтячи з переляку, вона й собі почала вбиратися, коли це знову несподівано вдарив дзвоник і примусив її здригнутися... Тяжко-сумний був той день Наталі. Вона почувала всією своєю душею, що минулося її щастя, що не побачить вона села рідного, лук квітчастих, гаїв зелених; не обніме її, не пригорне, не приголубить Оксанка... Сльози бризнули з очей у Наталі, як вона згадала Оксанку... Як вона житиме тут без неї? Тут і дівчат багато, та всі вони не такі: всі чужі, нема рідних, нема подруги... Вона втекла від їх, забилася в куточок і сиділа там мовчки. Діти знайшли її, силкувалися витягти звідтіля, займали її, але вона мало й озивалася. Деякі сміялися з неї, що вона така дика, деякі жаліли її, але й ті, що жаліли, не були такі, як Оксанка, і Наталі вони були чужі. Вона сиділа й мовчала. Діти її кинули. І пішли дні за днями. Серед людей жила Наталя в самотині. Жила? Ні, вона не жила. Вона слухалася - дзвоника. Дзвоник будив її - вона вставала, кликав снідати - вона йшла, велів учитися - вона вчилася, випускав з класу після лекції і знову наказував сідати - во-

на слухалася. І так усе: сон, їжа, гулянки, наука - все дзвоник велів, промовляючи своїм гострим, ухові дошкульним голосом. Тепер у неї не було своєї волі - він усю забрав. А вона не звикла до цього. Вона звикла, рано вставши, вибігати на волю і ввесь день робити, що хочеться: бігати, сміятися, борюкатися, плюскатися в чистих хвилях оточеної зеленими очеретами річки. Ото життя! А тут нема життя, бо він одняв волю. Їй стало здаватися, що він живий і що навіть начальниця слухається його й через те вона така завжди однакова... Її, Наталю, дзвоник знає і вмисне так вигукує, бо хоче їй дошкулити. Вона, звісно, знала, що це не так, але не могла збутися тієї думки. І вона зненавиділа його. Вона зненавиділа його всією своєю душею, всім своїм серцем, всіма своїми думками. Темними ночами вона думала про те, як би його збутися. Розбити? Але ж він міцний і високо висить. Утекти від його? Не було куди. Зненависть задавлена почала переминятися на одчай. Ніколи Наталя не вирветься з тієї тюрми, не збудеться свого ворога. Хіба що надзвичайне зробиться. Може, хата ця, тюрма ця, згорить? Може, проженуть її відціля?

Може, батько схоче назад її забрати? Може... багато ще дечого думало бідне дівчатко, але нічого того не робилося, і вона знала, що нічого й не зробиться. Безнадійність страшна обняла Наталю... А життя йшло все одним ладом. Вона їла, пила, спала, вставала не з своєї волі, а з чужого наказу. Незрозуміла їй шкільна наука пригнітила їй мозок, упевнила її, що вона, Наталя, дурна, нічого не хоче сама розуміти й повинна робити одно тільки: питатися старших та їх слухатися. Коли хочеш ступнути, то спершу спитайся, а тоді вже ступни. Інші дівчата часто дурили начальницю: робили крадькома, не питавшись. Вона так не могла: дуже вже пригнічена в неї голова була. Може, ще занадто правдива була й занадто полохлива. І вона жила дивним жит-

тям: життям без своєї волі, без надії. З покірним нерозумним виглядом вона слухалася всього, що їй велено, не робила нічого, чого їй не наказувано. З подругами мало коли й гралася, але часто ховалася від усіх у садку й сиділа в гущавині сама нерухомо. Спершу вона ховалася таким робом, щоб виплакати, а тепер рідко коли плакала, а тільки сиділа й дивилася: як листя зелене коливається, як жучок лізе. Їй подобалося це: їй тоді було спокійно. Подругам і начальниці вона здавалася байдужою до всього, і дівчата вже продражнили її Сонною Середою - така вона була з погляду. Хоч вона спала мало: вночі більше лежала тихо, нерухомо і згадувала, як листя зелене коливалося, як жучок ліз... Іноді своє село згадувала... В душі маленькій, дитячій глибоко й далеко від людського ока ховався тяжкий біль... І ніколи не переставало боліти.

У дворі в їх був глибокий-глибокий колодязь. Одного разу, як витягано з його воду, Наталя перекилася через цямриння й дивилася вниз. Глибоко-глибоко блищала там вода. Як далеко!...

- Не перекиляйся, бо впадеш та й утопнеш, - сказали їй дівчата.

- То що? - спиталася Наталя.

- От дурна! То жити не будеш.

Вона знову хотіла сказати: то що? - та спинилася й не сказала.

Але другого дня, як нікого поблизу не було, вона знову підійшла до колодязя й почала зазирати в його: її чогось тягло туди. Саме в цю мить дзенькнув дзвоник, і вона аж уся затремтіла. Але дивна річ: з того дня, тільки почує вона дзвоника, зараз їй згадується колодязь, і глибоко-глибоко блищить у йому вода. Що, як упаде вона в колодязь, то чи довго падатиме, поки води досягне? З того часу думка про колодязь не покидала її. Ворог її, дзвоник, шістнад-

цять разів на день нагадував їй про його. Як він дзвонив, їй здавалося, що він так і вимовляє: топись! топись! топись! Він зучив її до цієї думки, і ця думка запанувала над нею цілком. От тільки що перехилитися через цямрину Олександра Петрівна гостро заборонила... Але ж ця думка так її пече... Вона мало не зовсім перестала спати за нею. Запаморочена голова мало що стала розуміти до пуття. Вона не працювала, в їй цілком запанувало тільки дві речі: глибокий-глибокий колодязь і заборона перехилитися в його...

Одного разу Наталя обібрала такий час, що Олександра Петрівна сама була в своїй хаті. Вона підійшла до її дверей і постукала. Серце в неї замирало...

- Хто там? - озвалася Олександра Петрівна.

- Це я.

- Хто?

- Наталя.

- Чого тобі? Іди.

Вона ввійшла і стала біля порога. Олександра Петрівна сиділа за столом і щось писала, її худе, сухе обличчя виразно визначалося проти вікна своїм профілем. Як і завжди, воно було спокійне, без усміху.

Наталя стояла й дивилася на неї.

- Ну, дак чого ж тобі? - І начальниця повернула голову до Наталі і, з пером у руці, дожидалася, що та скаже.

- Олександрє Петрівно, дозвольте мені втопитися в дворі в колодязі! - промовила несміливо дівчина.

- Що?!

- Дозвольте мені втопитися...

Олександра Петрівна встала, підійшла до неї ближче і глянула на неї.

- Ти хвора?

- Ні.

- Дак що ж ти кажеш?

- Я кажу... Я не хочу тут жити... Я хочу втопитися... Дозвольте мені...

- Не смій цього й думати! - аж скрикнула начальниця (Наталя ще не чула, щоб вона коли кричала). - Бач, що вигадала! Я тобі велю не думати про це ніколи! Чуєш?

- Чую...

- Я тобі забороняю це. Розумієш?

- Розумію.

- Іди!

Дівчина тихо повернулася й вийшла. Слідком за нею вийшла й начальниця - наказати своїй помічниці, щоб та пильнувала нерозумну дівчину. Того ж дня колодязь накрито віком і те віко замкнено. І того ж дня Наталя занедужала, і нездужала довго... хоч і встала-таки...

1897 р.

У Чернігові.

9 СІЧНЯ

Вони йшли повні віри й надії.

Натруджені тяжкою працею, зашкарублі робітницькі руки несли емблеми того, чому поклонялися їх прадіди, діди, батьки і перед чим хилились вони самі.

Ті емблеми мали їх захищати, мали говорити за них, казати, що йдуть вони покірні й смиренні; що йдуть знеможені тяжкою працею, безрадіним життям, безправним поневір'ям під гнобительством дужих і злих, що йдуть вони благати - благати слова того, яке зняло б вагу з їх пліч намуляних, з х спин ізгорблених, яке внесло б світ і радість у їх темні, сумні хати.

Щоб хоч не вони, хоч діти їх могли вирости дужими й вільними, щасливими людьми.

Адже й тому, хто крутить колесо, хто б'є молотом, хто ко-

пає землю, адже й тому треба світу, волі, щастя - так саме, як і тому, хто п'є з золотого кубка.

Так саме треба - без ніякої різниці.

І вони йшли з дитячою вірою, що й їм капне хоч одна крапелька того щастя.

Без зброї вони йшли.

Зброя їх зустріла.

Прострелені впали емблеми покірності, впали, щоб не піднятися ніколи...

Ніколи не піднятися ні в душах їх, ні в душах дітей їх, ні внуків.

Прострелені, впали вони самі,- полягли купами, як купами йшли: могучі молоді робітники, знеможені працею діди, матері й сестри, маленькі діти - квітки надії кожного народу.

І густо-густо зафарбували білий сніг червоною кров'ю...

А ті, що залишилися живі, залишилися на те, щоб ніколи не забути цього дня.

Щоб робітницькі груди ніколи не прострелювали важкі кулі.

Щоб жінки не припадали, ридаючи, до трупів батьків, чоловіків, синів.

Щоб живі - живі й веселі могли щебетати маленькі діти - квітки-надії кожного народу.

І щоб вони виростили дужими й вільними, щасливими людьми.

І щоб се зробилось - твердо, міцно, навіки.

Зробилось там, де червона кров зафарбувала білий сніг.

1906 р.

ОЛЕСЯ

Це було давно. Це було тоді, як нашу землю шарпали турки й татари, а гетьмани українські ходили з козацтвом одбиватись од ворогів. Тоді на Волині було невеличке село. Воно заховалося в улоговині. Круг його були ліси. В селі жили прості люди-хлібороби. Якби не татари, то їм жити було б непогано. А то часто й густо набігали татари. Вони грабували, палили й руйнували села. Старих та малих убивали, а молодих брали в неволю та й продавали рабами на тяжкі роботи туркам. Іноді гнали татари з України тисячі безщасних людей.

І цьому селу довелося зазнати лиха, але поки ще тільки один раз. Село заховалося в лісах, і знайти його було не легко.

Край села стояла невеличка хатка. Біля неї пишався рясний садок. У садку гули бджоли. Там була пасіка.

У хатці жив старий дід Данило. Колись він козакував, був у неволі турецькій, але визволився відтіля. Тепер жив дома, пасічникував. Жінка його давно вмерла. Він прийняв до себе двоє сиріт: дівчину Олесю та хлопця-стрибунця Михайлика. Олеся вже була величенька дівчина, років шістнадцяти.

Дід був щасливий з дітьми, а діти були щасливі з ним. Діти так любили, як дід розмовляв з ними. Він розказував їм про турецьку та про татарську неволю. Оце, було, сидить дід у пасіці, робить що-небудь, граблі чи ще що.

Михайлик-стрибунець і собі щось тут майструє, і дівчина Олеся з шитвом сидить. Сонце сяє, пташки щебечуть, бджоли гудуть. То оце Михайлик:

- Розкажіть, дідусю, про неволю турецьку.

А дідусь:

- Та я вже розказував, - ти ж чув. Ще й не раз, - хіба тобі

мало?

А Михайлик та Олеся:

- Ще, ще, дідусю! Так гарно слухати!

І дід починає оповідати, а діти слухають і очей не зведуть з його.

Олеся схилить чорняву головоньку на руку, а Михайлик-стрибунець уже не стриба, а теж сидить, слуха. А дід розповіда, як був він на турецькій каторзі:

- Три роки вибув я на каторзі турецькій, прикований до місця. Так от за поперек узято ланцюгом та й приковано. Сидіти можна, і встати можна, і лягти, а піти - ні. А каторга - це корабель такий. Там гребли ми веслами, женучи судину. А за те наші голі спини раз у раз доглядачі списували нагаями та колючою червоною таволгою...

- А нащо їх списували? - питає Михайлик.

- А щоб ми швидше гребли... Як здасться туркові, що помалу робимо, дак ото й покропить нам голі спини.

- І кров текла? - скрикує Михайлик.

- Текла, - каже дід.

- Я б їх усіх повбивав, тих татар та турків проклятих! - погукне хлопець, стискаючи кулаки. Олеся нічого не скаже, тільки все обличчя їй зблідне. А дід далі:

- Покалічено тоді мене добре. А вже що годували погано бусурмани: цвілими сухарями та смердючою водою!. За таким життям уся сила пропала, бо мене ще й порубано трохи, як у бран брато. Ну, то як визволили мене козаки - не здатний я вже був козакувати. Вернувсь я додому. Тут я ваших батьків зазнав: і твого, Олеся, і твого, Михайлику. Ви були сусіди. Тільки Михайлик був ще тоді дуже малий - років зо два йому було. А тобі, Олеся, вже років із сім було, і ти бігала вже швиденько. Жили ви гарно. Коли це набігла татарва... Що тут казати? Одбивались ми завзято, та нічого не вдіяли. Село татари спалили, багато людей повбивали,

багато у бран забрали. А дехто повтікав. Оті втікачі вернулись сюди потім та й знов тут побудувались. Мене вдарено чимсь важким по голові. Я й упав. Але я не вмер і вночі очутивсь. Дивлюсь: місяць світить, видко. Тихо скрізь. Коли гляну круг себе, аж я на пожарині, а круг мене все люди лежать... Як розвиднилось, пішов я поміж трупами та й знайшов тебе, Михайлику. Ти лежав і плакав біля мертвої матері. Тут і батько твій був з розрубаною головою.

- Прокляті! Ой, прокляті! - скрикує Михайлик.

- І твій тут батько й мати були, Олесю, мертві... А тебе вже я згодом знайшов у лісі. Ти забігла якомсь туди... От і все...

Змовкне дід. Олеся сидить, не ворухнеться. В неї обличчя бліде, в очах пала якийсь огонь. Дід гляне на неї та й похита головою:

- Гай-гай! - каже. - Засмутив я тебе, мою ясочку. Але що ж робити! Без лиха не проживеш. Не журіться, діточки, - ваші батьки полягли доброю смертю, рідний край боронячи. Кожен чоловік повинен боронити від усякого ворога рідний край, не жаліючи свого життя.

- Еге, не жаліючи свого життя!...- промовить дівчина тихо та й замислиться ще дужче і довго замислена ходить.

Ото одного разу була неділя. Олеся з Михайликом лагодились іти в ліс по ягоди, а дід казав:

- Глядіть, діточки, далі від багновиці, а то лихо буде.

У лісі було величезне болото-багновище. Іноді, не знаючи, набреде на його людина та й утопне. Дід і боявся, щоб з дітьми чого не було. Олеся каже:

- Не бійтесь, дідусю, хіба ми не знаємо?

А Михайлик-стрибунець і собі тоненьким голоском:

- Авжеж, знаємо!

Побрали діти глечики та й пішли. Дід довго дививсь їм услід.

Ідуть, а Михайлик і каже:

- Олесю-сестричко! Ходім аж на той бік лісу. Ліс не можна було перейти, бо ж болото там було. А обходити далеко - верстов шість. Олеся каже:

- Але ж це далеко.

- Дарма, каже Михайлик, - так ягід там багато. Ходім, голубонько!

- То й добре! - каже Олеся.

І вони пішли. Не увійшли у ліс, а подались узліссям. З одного боку був височезний, старий, темний ліс. А з другого боку простягався степ.

Дівчина й хлопець ішли швидко. Вже верстов п'ять одійшли від дому. Коли це Михайлик скрикнув:

- Глянь, Олесю, що то таке?

Олеся глянула. Серед степу їхали люди. Усі були верхи. То були не наші люди. Гостроверхі шапки маячили здалека. Таких шапок наші не носять. Олеся багато чула дечого від діда. Вона пізнала цих людей - це були татари. Татари! Вони приїхали на Україну палити села, убивати або в неволю забирати людей. Ось-ось вони побачать їх і заберуть. Олеся вхопила Михайлика за руку і мовчки потягла в кущі.

- Що то? Що то? - питавсь Михайлик.

- Цить! Татари!

Михайлик так і занімів. Страх обняв його такий, що він і слова не міг вимовити. Олеся з-за кущів бачила, як татари їхали просто на ліс, як поводили сюди й туди головами. Це вони шукають, де село. Ще трохи пошукають та й знайдуть його. Що тоді буде?

Село запалять, людей повбивають. І дідуся вб'ють!... Боже мій!... Треба бігти, треба сказати!...

Але ж татари їдуть кіньми: вони доїдуть швидше, ніж вона добіжить. Якби вони тут загаялись! Та як же те зробити, як це їй зробити?

Бідне серденько в Олесі мучилось. А татари під'їздили все ближче та ближче. Уже видко їхні обличчя. І відразу Олеся надумала... Вона вхопила Михайлика за плече:

- Братику, біжи лісом додому, скажи дідусеві, що їдуть татари. Чуєш?...

І вона потрусила хлопця за плече. Він немов прокинувся з того і глянув на дівчину.

- Біжи, а то дідуся вб'ють.

- А ти ж? - спитався хлопець.

Олеся штовхнула його, щоб біг, кажучи:

- Я знаю сама, що зроблю,- не бійсь! Ніколи говорити - біжи! Та все понад краєм, щоб од багновиці далі!...

Хлопець не думав довго. Він кинувсь у ліс і побіг з усієї сили.

Олеся залилася сама. Вона постояла ще кілька хвилин. Обличчя було бліде. Але вона не боялась. Вона вийшла з-за куща і пішла по лісом зовсім не в той бік, де було її село.

Ішла так, мов не бачила татар. Але татари її побачили. Вони кинулись до неї. Олеся скрикнула й побігла щосили далі. Та бігла вона недовго. За хвилину татари наздогнали її, щось закричали, загукали, їх було чоловік тридцять. Вони зупинились і почали проміж себе джеркотіти. А далі один високий підійшов до дівчини. Він загомонів по-нашому, але так погано, що Олеся ледве розібрала, що він каже:

- Хороша дівчина! Хороша дівчина! Ми тобі нічого не зробимо, пустимо на волю, тільки ти нам скажи, де тут є село?

Олеся каже:

- За лісом. Оцей ліс перейти - то й село по той бік.

А татарин їй:

- То ти нас проведи цим лісом, а то ми дороги не знаємо.

Олеся каже:

- Проведу.

А татарин знову:

- Та не одури й не тікай, а то бачиш оце!

І він вийняв з піхов криву гостру шаблюку та й лиснув нею перед очима у дівчини.

- Бачиш оце? Голову зрубаю!

- Бачу! - каже Олеся.

Олесі накиннули на шию аркан. Високий татарин узяв той аркан у руки, пустив дівчину поперед свого коня й сказав:

- Веди!

Олеся повела.

Але вона йшла зовсім не в той бік, куди Михайлик побіг. Вона ще трохи обійшла ліс, тоді знайшла стежку, що бігла зо степу, і пішла нею. Татари їхали слідком за дівчиною. Дедалі ліс усе густішав. Олеся вела ворогів просто в середину лісу, де було болото.

Вона вела й думала: "Чи добіг же Михайлик додому? Чи сказав же дідусеві? Ох, хоч би мені довше поводити їх, поки він добіжить!"

І вона йшла тихо, іноді звертала убік, тоді знов назад верталась.

Татари сердилились, а високий кричав:

- Чого ти плутаєш? Веди гарно, а то ось! - І він показував рукою на шаблюку. Дівчина казала:

- Ось зараз вийдемо з лісу, - там і село. І вела далі. Ліс зробився страшенно густий. Але ж Олеся добре його знала. Вона так часто ходила сюди по гриби, по ягоди. Вона знала, де болото. Невеличка смужка твердої землі вганялась у драговину. Олеся повела татар туди. За деревами болота не було видно. Навкруг було темно і пуца така, що тільки той, хто добре знав ліс, міг відціля вийти, не загрузши в болоті. Високий татарин скрикнув:

- Чого ж ти стала? Веди!

Дівчина повернулася до ворогів. На блідому обличчі па-

лали темні очі.

Вона глянула ворогам у вічі і тихо промовила:

- Я далі не піду.

Татарин під'їхав аж до неї, показав їй нагая й вилаяв.

Дівчина осміхнулася:

- Я не поведу вас далі, хоч би ви й убили мене. Я вас, вороги, завела в цей ліс, і ви не вийдете відціль.

Тії ж миті ніж блиснув у татарській руці і вдарив дівчину в груди. Як билина підрізана, впала вона додолу.

Її головонька схилилась і чиста душа покинула тіло. Татарин плюнув на неї, і всі вороги повернули назад.

А Михайлик тим часом добіг додому. Він казав, що татар хто й зна скільки. Люди покидали все і повтікали у ліс. Дід Данило думав, що він там і Олесю знайде.

День просиділи люди у лісі. Далі їм не стало харчу. Другого дня треба було вертатися. Послали двох парубків подивитися, що в селі. Парубки вернулися і сказали, що в селі все ціле. Люди зрозуміли, що татари їх обминули, і почали вертатись додому.

Але ж Олесі там не було. Дід Данило попрохав кілька чоловік, і всі, узброївшись, гуртом пішли шукати її в лісі. Михайлик привів їх до того місця, де він покинув Олесю.

Тут знайшли татарські сліди. По тих слідах пройшли у лісову пущу. Довго йшли, аж поки побачили татарських коней, що позагрузали в болоті. Татар не було. Мабуть, вони позлазили з коней та й потопли у багнюці.

Дід Данило йшов попереду. Він перший побачив Олесю. Вона лежала мертва.

На шії в неї був татарський аркан.

Тоді зрозумів дід Данило і всі люди, що вона своєю смертю обрятувала рідне село.

Зробили мари з гілок і понесли дороге тіло додому.

Другого дня ховали Олесю. Подруги-дівчата несли труну. В їй лежала Олеся, убрана, як молода княгиня. На голові у неї був вінок. Навкруги співали пташки, вгорі сяло сонце. А вона лежала тиха, спокійна. Навіть здавалось, що на обличчі в неї сяла якась радість.

Еге, їй можна було радіти.

Ридаючи, провели її до холодної ями; ридаючи, засипали землею. Не сам дід Данило плакав, плакали всі: і старі й малі, і чоловіки й жінки, і подруги-дівчата.

Але як кинули на могилку останню лопату землі, дід Данило підвів голову. Він уже більш не плакав. Обличчя йому було поважне. Він простяг руки над могилкою і сказав:

- Кожен повинен боронити свій рідний край, не жаліючи життя! Дай, боже, всякому такої смерті!

1890 р.

БЕЗ ХЛІБА

I

Край села стояла хата поганенька, а в їй жив селянин із жінкою та з дитиною - хлопчик був. невеличкий, недавнечко народився. Вже третій рік був, як вони побралися, - з чужого села він її взяв,- а все ніяк не могли збитися на хазяйство. У їх тільки й було худоби, що теличка,- купили її торішню весну, - та й та недавно здохла. А хоч би й не здохла, то все ж годувати нічим було б. Як усе недороди, то й самим їсти нічого - не то що теличці. Поплакала Горпина за теличкою, так хіба з того доможеться?

На весну зовсім у селянина не стало хліба. Тижнів зо три позичками жили, а тепер уже його знає, як і жити - ніхто й позичати не став, усякий каже:

- Що я тобі позичатиму? У мене в самого, може, діти голонні сидять, а тобі давай, давай, а назад і не сподівайся. Ти вже он у всього села напозичавсь. Тут сам за мішок хліба, може, хтозна-що віддав би!

Раяла жінка Петрові до пана піти, найнятися. Пішов на сусідній хутір - не взяли: і так багато, кажуть, наймитів. До другого пана пішов, так той глянув, що в Петра одежа - лата на латі, подумав, що гольтіпака, пройдисвіт якийсь,- не схотів і говорити.

- Геть! - каже,- багато вас тут ходять таких!.

Зовсім не знав Петро, що й робити. У кого коняка була, так хоч возити панські дрова з лісу наймалися, а йому й того не можна.

Одного ранку встала Горпина вдосвіта. Дитина ще спала. Молодиця почала тихесенько біля печі поратися, а Петра послала дров урубати. Порається, а сама думає:

- Якби цей тиждень так-сяк перебутися, а там, може, поміг би господь, то поїхала б до батька в Сироватку: може б вони хоч з мішечок дали. Лихо без коня: то сіла б, поїхала, та й годі; а тепер, поки-то випрохаєш у кума того коня!

Відчинилися двері. Петро вніс дрова, додолу кидає.

- Та не грюкай-бо так, дитину збудиш! - каже Горпина.

Розтопила молодиця в печі, постановила горщики. Тоді підійшла до діжки з борошном, глянула:

- Петре, а Петре!

- Га?

- А що ми оце робитимем?

- Як?

- Борошна тільки на раз, та й то хлібини на дві. Помовчав Петро, далі каже:

- Що ж його зробиш? Я вже й сам не знаю...

- Хіба ще піти попрохати?...

- Та до кого ж іти, коли у всіх напозичалися так, що ніхто

вже не дає?

Горпина й сама це добре знала. Замовкли обоє. Прокинулася дитина в колисці, молодиця взяла її на руки, почала годувати. Воно вхопилося голодне, та й кинуло: молока нема. Тільки ще дужче заплакало. Каже

Горпина:

- Хоч би вже самі, та оцієї дитини не було, а то тільки дивишся, як воно мучиться: сама голодна й воно голодне щодня, бо молока нема.

Петрові самому дитячий плач мов ножом серце краєв. Так хіба жалем поможеш?

- Знаєш що, Петре? Піди попрохай старосту - може, він з гамазеїв дасть?...

Мовчить Петро, а дитина все плаче, усе мов ножом серце крає. Устав Петро, каже:

- А піду! Не здихати ж із голоду!

Узяв шапку, ще постояв, подумав, а далі й пішов мовчки. Він знав, що староста не може сам дати, а все ж пішов, щоб хоч не чути, як дитина плакатиме.

- А може й дасть? - думає,- хто його знає?... Треба попросити добре.

Шкода, що на чвертку ратушним нема.

Прийшов Петро в ратушу, увійшов, перехрестився:

"Здорові, з серединою!" сказав і став біля порогу. Староста в кутку за столом сидів, а писар з шафи папери виймав, по столу розкладаючи. Більше нікого в ратуші нема, тільки Петро та їх двоє. Наміряється все Петро сказати, та ніяк не зможе. Думає: "А як скаже - ні, не дам?" І як подума про це, подума, що тоді в його дома і жінка, й дитина голодні сидітимуть, так дух йому перехопить, і не вимовить він нічого, тільки стоїть біля порогу та шапку драну в руках мнє. Бачивши староста, що йому чогось треба, а нічого не каже він, став сам питатися:

- А чого тобі, Петре?

Підійшов Петро ближче, вклонився.

- До вашої милості,- каже.

- Ну?

- Не положіть гніва, прийшов оце до вас... От уже третій день, мало що й ївши, сидимо... Сьогодні й крихти в роті не було і борошна нема...

- Ну, то що?

- Не положіть гніва... Я вже всюди прохав, так хто ж його позичить, як у самого, може, нема?... Так я оце... чи не дозволили б з гамазеїв хоч мішечок дати?...

Глянув на його староста та й засміявся.

- Ге, хлопче? Цього ми не можемо своєю волею зробити, на це дозвіл од начальства треба.

- От управи земської, розумієш? - каже писар.

- Та воно так,- каже Петро.- Та чи не можна б як-небудь там, хоч трішки?...

- Та й чудний же ти який, чоловіче! Ти ж чуєш, що ні, ніяк не можна.

Петро постояв, помовчав, та й каже:

- Та може воно так, і без управи?... Хоч небагато...

- Та тобі ж кажуть, чи ні? Позакладало тобі? - визвірився писар.

А Петро все стоїть, не йде. Він і сам не розумів, чого ще він ждав.

Тільки як же його йти без нічого? Дома ж і картоплю вже затого поїдять!...

Хіба ще раз спитатися?

- Та я віддав би скоро, ось тільки б заробив, так і віддав би...

Писар зовсім розсердився:

- Та кажуть же тобі, що ні! Що тобі, сто разів казати? Хоч ти йому коляку на голові теши, а він усе - дай та дай! Ну,

люди!...

Пішов Петро з ратуші.

II

Забавила Горпина дитину, положила,- сама з останнього борошна спекла дві перепічки, борщу та картоплі зварила. Порається, а сама думає:

- Сьогодні так-сяк перебудемося, та й завтра... Як дадуть Петрові, то, може, й до батька не треба буде їхати. Ні, хоч і дадуть, а все ж на сівбу немає, - їхати не минеться.

Повиймала молодиця перепічки, хату вимела та й сіла прясти. У самої прядива не було цього року - сіяти не мали де, так чуже брала від повісма.

Усе за тиждень яких дні сороківки заробить, а то й копу.

- Копу заробіші за тиждень, а на карбованця з'їси, - думає Горпина, нитку викручуючи. Коли чує, рипнули сінешні двері.

- Мабуть, Петро,- думає молодиця, - чи несе ж хоч що-небудь?...

Справді Петро. Увійшов мовчки, сів на лаві, нічого й не каже. Позирнула Горпина на його і відразу вгадала, що дурно він ходив.

- Петре, - каже,- нічого не дали?

- Кажуть, що без панів земських не можна...- понуро відказав Петро.

Мовчать обок. Петро, похнюпивши голову, сидить сумний-сумний. А Горпина схилилась на прядку і не пряде вже. Глянув на неї Петро, - така вона змучена, зовсім змарніла. Так жалко йому стало її. Підійшов до неї, обняв, та й каже:

- Годі, голубко моя, годі! Не журись...

Підняла очі Горпина, а в очах сльози.

- Ми то перетерпимо, - каже, - а дитина як? Яково їй терпіти?

Та й заплакала Горпина тихо... Згодом озвалася знову:

- Та вже ж така, мабуть, наша доля. Як бог pomoже, то й перетерпимо.

То розважити жінку хотів Петро, а тепер чує, як у самого на серці все важче та важче стає. А як сказала вона, що терпіти треба, то й не вдержався:

- Та доки ж його терпіти? - аж скрикнув. - Уже ж і так, здається, дня не минає, щоб не терпіли!

- Та вже ж, мабуть, так бог дав! - знову каже Горпина.

Петро насупився.

- Та хіба ж ми вже такі грішні, хіба ж немає вже й грішніших од нас, що таке лихо ми терпимо?

Нічого не сказала Горпина, замовк і Петро похмурений. Мовчить, а думи снуються в голові:

- Хіба ж то правда? За віщо ж мусимо з голоду вмирати? Староста не дав, а як сам, то хіба не бере відтіля ж? Торік же вкрав четверть ячменю...

Вони крастимуть наше добро, а ти з голоду вмирай і дитина нехай умирає!

Та й обняла Петра злість; така злість у його в серці заворушилася відразу на старосту, що й не сказати.

- Він у достатках, - Петро думає, - та ще й краде, а я голодний, то що мені робити?

И хтойзна-що зробив би він старості, так запалилося. Схопився похмурий з місця, пішов з хати. По двору блукає, а думка не кида:

- Не вмирати ж із голоду! Моє ж добро, не чие там, бо й я ж туди зсипав, а тепер, як мені їсти нічого, так дати не можна! Ну, так я ж у вас не прохатиму! Я й сам без вас візьму!

І скільки він не думав, то все одно в голові стоїть: "візьму!"

- Не чуже ж я візьму, а своє. Коли не дають самі, треба криткома брати.

І так він потроху до тієї думки звик, що зовсім не лякавсь її. Спершу йому здавалось аж страшно, як він про це думав, а тепер і дарма, - звик. І як звик, і не став цього зовсім боятись, тоді наважився зробити так, як надумав.

- Піду, дірку в гамазеї продовбаю та й наточу! - думає Петро.

Тільки як про це Горпині сказати? Він знав добре, що вона зроду того не схоче, знав, що хоч як її вмовляй, а на це не підмовиш. А що ж його більше робити? Він бачив округи себе лихо, а не міг тому лихові запобігти. Бачив, що й люди не хотіли йому помочі дати. Он староста краде, а йому так не дав! Усюди неправда!... І тепер йому не здавалось гріхом украсти. А все-таки боявся казати про це Горпині, бо почувався, що й він не по правді робить.

А Горпина стала помічати, що з Петром робиться недобре щось. Все похмурий та сумний ходить. Почне вона питатися, нічого не каже, або: "Та так... Щось голова болить". Іноді ж гляне понуро так на неї та й одмовить: "А з чого ж його веселому бути?"

Бачила молодиця, що не такий став Петро, а запобігти лихові не знала чим, тільки журилася ще дужче.

А тим часом хліба вже не було, картоплю всю поїли, затого вже зовсім нічого їсти буде. До батька не довелось Горпині поїхати - коня ніхто не дав, а пішки хіба ж легко сорок верстов до Сироватки пройти, та ще й з дитиною. А покинути дома її не можна: і так ледве жива тією краплею молока, а як покинути, тоді й зовсім хтойзна-що буде.

Бачить усе те Петро і знову сам собі каже: "Візьму! Не здихати ж, як собаці! Хай Горпина що хоче каже".

Одного разу лежить він уночі з жінкою на полу, не спить-ся йому, бо думки не дають. Та й думає він: "А що, як Гор-

пині зараз скажу?"

Але не сказав, тільки ще дужче почав з одного боку на другий перевертатися.

- Чого ти, Петре?

- Нічого, - каже.

Стала вже дрімати Горпина, коли чує, кличе Петро:

- Горпино!

- Га?

- Знаєш що...

- Ну?

Став Петро, знову боїться казати.

- Та я нічого... Я хотів спитати, чи є у нас вода в хаті? Пити хочу.

- Та в діжці ж...

Устав Петро, наче воду пішов пити, а в самого думка: "Сказати? Та вже ж од неї не сховаєшся - чи тепер, чи тоді, а казати доведеться".

Прийшов, знову ліг біля жінки, вкрився.

- Горпино, що ж далі робитимем?

Нічого не каже молодиця: вона вже всі думки передумала, та нічого не вигадала. Тоді Петро почав, заникуючись:

- А я... я... Знаєш, що я думаю?

- Що?

Та й знову Петро зупинивсь, далі відразу заговорив швидко, неначе поспішається:

- Не здихати ж із голоду!... Їм нічого - он і староста: сам гроші громадські краде, а нам хліба шматка не дає. Хіба ж нема й нашого там? Хай! Панькатися з їми, чи що? Хіба вони розуміють? Узяти та наточити з гамазеї!...

- Бог з тобою, Петре! Що ти кажеш? Аж розсердився Петро:

- А що ж, із голоду, - каже, - вмирати?

- Гріх, Петре! На те божа воля!... Бог так дав... А чужого не

руш!

- Гріх! А з голоду вмирати - як? Хіба я своєю волею йду?

- Дак Що, Петре, - перетерпіти треба... Не ходи!...

Страшно відразу стало Горпині. Пригорнула вона чоловіка.

- Петре, годі! Бог допоможе... Підеш сам до батька, вони дадуть... А те

покинь, зовсім покинь! Гріх!

То вагався хоч трохи Петро, а тепер, як стала Горпина вмовляти, знову піднялась у його на людей злість, так і клекоче у грудях.

- Піду, говорить, - не кажи мені нічого, - піду!

III

День поминув, ніч насунула. Діждався Петро півночі, одягся, узяв з собою три мішки й свердел та й пішов до гамазеїв.

Ніч була темна. Петро перейшов свій город, вийшов на вигін. На душі в його якось спокійно було. Він уже раз наважився зробити це діло і більше не думав про те, яке воно. "Піду та й украду",- думав він, і йому не здавалося, що він погано робить, бо він просто забув про це, неначе про це й думати не було чого. Спокійно та сміливо йшов, нічого не лякаючись.

Ось вигін кінчається, щось зачорніло здалека. "Гамазеї", - подумав Петро. - "У сторожа гамазинника вже не світиться, - будуть повні три мішки".

Легкою ходою пішов далі. Уже недалеко! Тільки, що це? Голосно, дзвінко відгукнувся у повітрі крик. Мабуть, сич. Знову кричить, "нявка" - ні, це сова. І відразу страшно Петрові стало. Щось перехопило дух, серце застукало в грудях. Він зупинився, став прислухатись. За спиною аж морозом

сипнуло.

- Піймають, піймають! Злодій!...

І знов одразу, наче снігом обсипало. То сміливий був і спокійний, а тепер усе те зникло. Він увесь тремтів.

- Йти, чи не йти? - думав він. - А як піймають?

Він знову почав прислухатися. Але навкруги всюди було так тихо, що він міг чути, як у його в грудях колотилося серце.

- Може, вернутися?... А завтра знову будемо без хліба!... Ні вже - піду!

І він тихо-тихо почав прокрадатися до гамазеїв; підійшов до їх, ще раз озирнувся округи. В темряві нічого не видно. Тоді поліз під будівлю.

Щороку зсипавши зерно у засіки, знав, з якого вони боку. Обережно підліз він до того місця, ліг на спину. Тоді наставив свердло, почав вертіти.

Сухе дерево трохи затріщало. Петро зупинивсь, прислухаючись. Далі знов почав робити. Свердло глибше та глибше влазило в дерево - незабаром і дірка буде. Петро з усієї сили натиснув на свердло, лежачи на спині.

- Агов! Семене! Е, стонадцять кіп!...

Петро здригнувся. Хто це? Сторож? Серце колихнулось у грудях, а далі немов застигло - Петро слухав. Холодний піт виступив у його на лобі. Він так і закам'янів, піднявши руки вгору до свердла. Знову чути:

- Семене! Семене!... А, щоб тобі! Ну, я й сам, хіба мені що? Не вмію заспівати?... Стонадцять!... Гей!...

Ой там за байраком
Танцювала риба з раком...

П'яну пісню чути було біля самої гамазеї. І як хтось іде, чути.

Та гей: танцювала риба з раком,
А цибуля...

- Тю на твого батька!... Чого сюди? Ні, я сюди не хочу, додому піду!

Гей, а цибуля з часником,
А дівчина з козаком!

П'яний пішов. Голос і хода затихли. Петро не ворушивсь. Він затримав духа й ждав. Ось уже нікого не чути. Він ще прислухавсь. Ні, нема нікого.

Тоді останнім натиском він довертів дірку. Налапав мішок, підставив, витяг свердло. Зерно сипнуло. Трусячись, як у пропасниці, Петро понасіпав усі три мішки. Гамазеї були низько при землі, то не можна було повні понасіпати. Одначе, що тепер робити? Покинути дірку незатулену - зерно итече на землю, завтра побачать, знайдуть. Треба заткнути. І чого це він не взяв затички?

Петро затулив дірку однією рукою, а другою почав шукати трави на затичку. Трава не росла під гамазеями. Згадав, що в його є хустка. Знайшов її, так-сяк заткнув дірку. Тоді витяг один клунок з-під гамазеї, став і думає:

- Додому нести? Ні, то дуже довго буде. Попереношу на могилу, нехай там перележать поки що.

Могила була за селом, на цьому ж вигоні, там, де колись границя йшла, а тепер тільки вал зостався високий. Поспішаючись, одніс Петро один клунок.

Ті два клунки були менші, він забрав їх одразу. Усі три він заховав на могилі в бур'яні. Хотів був додому йти, та знову про дірку згадав. Треба взяти кращу затичку, а то хустка коли б не випала. Він тихо пройшов до чийогось тину, виламав цурпалок і пішов знову до гамазеїв. Підліз

уп'ять, обережно витяг хустку й заткнув дірку дерев'яною затичкою. Цурпалок саме прийшовсь і міцно стримів у дірці. Петро спробував - добре. Мабуть, додолу трохи зерна розсипалося. Він помацки позагортав його землею.

Вернувся додому, увійшов у хату.

- Горпино!

Нічого не чути. Мабуть, спить. Ліг він на піл, не роззуваючись, тільки свиту скинув.

- Горпино, ти спиш?

- Ну?

- Я заховав на могилі...

- Про мене де хоч ховай, а я тобі у помочі не буду!

Замовк Петро.

IV

Нікому й на думку не впало, щоб можна було вкрасти хліб із замкненої гамазеї. Та й крадіжка була невеличка, то не дуже й помітна. Бачачи Петро, що ніде нічого про крадіжку не чути, переніс жито додому. Та його стало не надовго. Уп'ять хоч знову красти йди. Та тільки тут трошки пособила доля.

У сусіднього пана Петро впрохавсь у найми. Став він жити в пана, тільки ночувати додому ходив. Дома злидні зосталися злиднями, але й за те хвалити бога, що хоч голодні не сиділи. А про крадіжку й досі не чуть було нічого.

Петро заспокоївся.

Отже ні, не заспокоївся... Він давно вже згубив свій спокій, давно його не стало, аж із тієї темної ночі, як він під гамазеями був. І не крадіжка стала його мучити, ні! Про неї він спершу й не думав. Тільки ж Горпина моне та до його стала. Зникли ті розмови щирі та ласкаві, - тепер вона з чоловіком іноді й слова не промовить за день - сумна-сумна

ходить. Далі й у найми пішов Петро, став тільки ввечері жінку бачити - не пособилося. Все мовчить. То щоночі Петро ходив, а то вже тільки двічі, тричі на тиждень, бо знає, що дома не привітають, не загомонять, що дома ще тяжче на серці буде. Він не докоряв жінці: його самого вже починала гризти згадка про те діло. Удень, серед невгавної роботи, ще не так було тяжко - забувалося; а в ті ночі, що він то в пана, то дома ночував, у ті похмурі ночі не було йому спокою. Бо загинуло його щастя, може, навіки загинуло. А воно ж було колись, те щастя, було навіть і тоді, як голод їх мучив. А тепер усе зникло. Тільки груди пече, так пече... "Хоч би кара, та не така. Хоч би налаяла мене, хоч би докоряла, а то мовчить, нічого не каже, а як билина сохне".

Це було в неділю ввечері. Петро сидів дома біля столу, а Горпина на полу дитину колихала. Каганець потроху блимав, і при його світлі жінка здавалася ще більше змученою, ніж удень. Обличчя змарніло, очі позападали, і якась мука світилась у їх у той час, як вона їх піднімала від колиски.

Жаль стиснув серце Петрові. Устав він, підійшов, сів біля неї.

- Горпино!

Вона мовчки підняла на його смутні очі.

- Горпино! Доки ми будемо так мучитися?...

У його порвався голос; щось стиснуло, мов кліщами, горло. А вона все мовчала. Ледве перемиг себе Петро, знову почав:

- Обоє ми гинемо... Уся душа перемучилась... Скажи мені, що ти маєш на думці, скажи, бо доки ж так жити?...

Вона знов глянула на його своїми позападалими очима і тихо спустила їх додолу. І Петрові здалося, що той погляд досяг йому аж у серце і як ножем різонув його.

- А що я тобі скажу? - почала вона тихо. - Адже ти сам знаєш... Я казала - не роби... Коли ж не сила моя... я люби-

ла тебе, а ти злодієм зробивсь.

- Нехай і так, - говорить Петро, - але ж ти знаєш, я не тим це зробив, що... ти знаєш, що не можна було цього не зробити...

- Я знаю, - тихо відмовила Горпина. - Усе те я знаю... Але що ж я з собою зроблю, коли я не можу, коли мені несила до того звикнути. Краще б я з голоду вмерла, ніж це сталося!

Вона все нижче й нижче нахилилась до колиски.

- Яке тепер життя буде?... Не життя, а мука... Чи ждала ж я того, чи сподівалася!

І вона тяжко заридала, припавши до колиски і б'ючись головою об її бильця. Злякана дитина прокинулася і собі заплакала. А Горпина мов не чула її. Довго вона ховала свою муку, і ось тепер та мука сльозами вибухнула.

Тільки ж не пособили ті сльози, не винесли лиха з душі.

V

Ще більший сум обняв Петра. За останній тиждень він перемучився так, що й пізнати його не можна було. Дума по думі минали в Петровій голові, все чорні, непривітні думи. Раз, серед ночі, у його промайнуло в голові: признатися? В острог замкнуть... Там з злодіями, з розбійниками... А хіба він сам не злодій? Ну й нехай у пута закують, поведуть... А син? А Горпина? Що тоді з сином буде?

- Що! А тепер хіба краще? Тепер мені жінка - не жінка, наче й дитина - не моя дитина... Гірше не буде, та хоч Горпині може полегшає, як мене не бачитиме.

І що більше він думав про це, то все дужче хотілося йому все розказати, крикнути: "Це я!..."

І в його обертом ішла голова. Він ходив зовсім як несамо-витий, і його позападалі очі іноді так страшно блищали, що Горпина часом лякалась його.

І ось настав час, наважився він. Це було в неділю. Строк у пана він уже вибув і жив дома. Він устав рано і мовчки почав справлятися біля хазяйства.

- Хіба все сказати їй? - думав він. - Ні, якимось страшно. Нехай довідається сама, як уже зроблено буде.

І він вештався на дворі, не'ввіходив у хату, бо йому тяжко було бачити жінку. Так-сяк перебувся до обід. По обіді одягсь, глянув на Горпину і знову подумав: "Сказати?..." Вона мовчки поралась біля печі і не дивилась на його. Він одвернувся, перехрестивсь і пішов з хати.

Горпину здивував Петро тим, що йдучи помоливсь. Але вона не зупинила його: їй тяжко було з ним розмовляти. Вона й тепер любила його, і тим-то ще тяжче їй на серці було тоді, як вона пригадувала, що її чоловік - злодій.

Петро тихо йшов до волості. Його перестривали люди, а він і не бачив їх,- так опанували його думки. А проте він був якимось надзвичайно спокійний. Саме так, як тоді, коли він ішов красти, саме так і тепер якийсь дивний спокій обняв його.

Але ж як побачив коло волості громаду, серце заколотилося йому в грудях. Як він скаже перед громадою? Хіба підождати, поки розійдуться, та сказати самому старості?

Тим часом він наближався до громади. Він і сам не пам'ятав, як протовпився проміж людей аж до рундука. На рундуці стояв писар, щось читав. Петро став ждати. Писарів голос відбивавсь у вухах, але ж слів зрозуміти він не міг. Та він і не силкувався прислухатись до їх. Голова йому пала.

Що це? Громада загвалтувала - це писар дочитав. Уже час. Він зняв шапку й почав:

- Люди добрі!...

Громада трохи вщухла.

- Петро щось каже, слухайте!

- Та чого там йому треба?

- Та слухайте вже, що чоловік каже!

Петрові перехопило дух, він ледве дихав.

- Люди добрі! Простіть мене, бо я злодій! Я вкрав з гамазеї...

І те промовивши, він упав до ніг громади.

Громада ледве зрозуміла, за віщо Петро зве себе злодієм, бо нікому й на думку не впало, що з гамазеї вкрадено. Писар звелів був арештувати Петра, та громада не дала:

- Це наше добро, наш і суд, - гукали люди. Але громада нічого не зробила Петрові. Він набрав три повних мішки хліба й одвіз у гамазеї. І немов удруге на світ народився тоді. Громада не розумом, а якимось серцем почула, як Петро міг дійти до такого діла, і ніхто більше не згадував про його.

Сам Петро потроху заспокоївся. І Горпина знов стала його Горпиною, такою, як і перше була... І стали вони знову жити, як жили...

1884 р.

КНЯЗЬ ІГОР

І

Давно се діялось, років 700 тому. В усій землі нашій тоді не такі порядки були. Менше людей було, менше сіл і городів. Та хоч і не багато городів було, але ж усі села й землі до сих городів тягли. І до якого города належали ті землі й села, той город ними володав і порядок там давав. У городі бо збиралися земські люде і раду радили про всякі свої громадські справи. А суд вершити, землю боронити й орудувати нею мусив князь, хоча іноді, у важливих справах,

радився він з вічем (з радою) і з своїм військом. А над усіма князями найстарший був великий князь Київський. Такий був звичай і лад; та тільки ж самі князі не дуже сей лад і звичай шанували. Хоч і родичі вони проміж себе були, та заздрили один одному, один у одного землі однімали і вбивали один одного; а то в чужій землі, щоб помститись над князем, його людей, ні в чому неповинних, рубали і сікли, села й городи їх палили й плюндрували. Бували іноді й між ними такі князі, що про долю рідного краю дбали, як ось би Володимир Мономах. Та таких було мало, а то найбільше князі тільки й знали, що поміж себе гризлись. А щоб одностайно стати проти ворога за всю землю - того у них не було. А ворогів у той час, про який ми оповідаємо, було не трохи. Найлютішим ворогом були дикі половці. Здобичницький народ. Жив він по степах широких у шатрах і на одному місці не сидів, а то туди, то сюди переходив, - то коням кращої паші вишукуючи, то розбишацькі наскоки на нашу землю роблячи. А чинили вони нам біди не потроху і часто, набігаючи, край наш палили й плюндрували і наших людей до себе у бран, у неволю забирали. Давали їм одсіч наші князі, та тільки рідко умісно йшли на ворога, а більше все поодинці і через те й гинули часто, а як умісним боєм ішли, то били половців тяжко. Отже в той час, про який наша оповідь буде, найбільше половців великий князь Київський Святослав не милував і не раз їх, і не два як вівці розгонив. От і тепер (р. 1184) збирається на половців. Всі князі з ним укупі на невірних б'ють, тільки молодого князя Новгородсіверського, Ігоря Святославовича, там немає. Послав був і по нього старий Святослав, до умісного бою за рідну землю з половцями закликаючи. Скоро дуже виступив у похід князь Святослав, а тут ще й одлига настигла - нема ходу за одлигою та за густими туманами степовими. Зоставсь князь Ігор дома. А як дочувся,

що Святослав побив половців, усі їх шатра забрав і багато коней і бранців привів, опанувало і його завзяття: - Що ж, - каже, - не князі ми, чи що? - Ходімо й ми здобудемо собі чести й слави і покажемо ворогам, як нашу рідну землю займати. Ото ж і звелів він молодому синові своєму, Володимирові, вести до нього військо з Путивля; звелів племінникові своєму поспішатися з Рильська: випрохав собі на поміч загін чернігівського війська. А зробивши се, звістку шле до свого брата меншого, князя Трубчевського Всеволода. Молодий сей князь був, а лицар найславетніший: куди кине своїм орлиним оком, де махне своєю дужою рукою, там ворог трупом поле встилає або тікає, не озираючись. Тяжко дужий і в бою хоробрий був князь Всеволод, то й прозвано його за се Буйним Туром. Шле йому Ігор таке слово: - Брате мій любий! Годі вже нам дома сидіти. Чи не час нам половців пошарпати, щоб вони нашої землі не плюндрували? А збирай бо, брате, свої вірні вояки та рушаймо вкупі на ворога! Не забарився з відповіддю Буй-Тур Всеволод: оповіщає він любого брата Ігоря і шле йому таке слово: - Брате мій любий, коханий мій брате! Один ти в мене брат єдиний - обидва ми однієї крові, обидва Святославовичі. То сідлай, брате Ігорю, свої коні воронії, а мої вже сідлані готові біля Курського стоять. І не перваки ж мої куряне у вояцьких справах: під сурмами їх повивано, під шоломами лелієно, од списа кінцем їх годовано. І знають вони всі дороги степовії, усі яри й балки глибокії. Туго луки свої вони понатягали, шаблі погострили. Сами ж вони, мов сірії вовки, гуляють полем, собі чести шукаючи, а князеві слави здобуваючи! Не забарився й Ігор. Зібрались до нього і син його, князь Путивльський, Володимир; і племінник Святослав Олегович, князь Рильський, з своїм військом. Прийшов і загін війська з Чернігова. Сам князь Ігор військо зібрав у своєму городі Новгороді-Сіверському. Дру-

жину свою Ярославну покинув він у Путивлі, а сам в золоте стремено вступив, і рушили всі у похід степом. Їдуть. От уже й малий Дінець блиснув бистрою хвилею. Глянув Ігор на ясне сонце і бачить: вкрилося сонце мов завісою чорною, темрява впала на широкий степ, на хоробре військо. Іржуть коні й дибки стають, воли ревуть у військовому таборі; навіть птахи, й ті боязко сновигають понад степом. Хреститься перелякане військо. І питається Ігор у свого війська: - А що воно, браття, таке?

І одмовляють головами похитуючи, сиві діди, старі воляки: - Не гаразд, князю. Не добра ознака! Щось погане се нам віщує. Похилився буйною головою хоробрий Ігор і думає: Невже ж оце й повернутися? І не проженемо бусурменів, і не придбаємо слави вояцької? Хоче князь бачити Дін великий, на небесне знамено не зважає. І каже він військові: - Браття милі! Що буде, те буде. А буде те, що Бог дасть. Сідаймо ж, товариство, на свої добрії коні та рушаймо до синього Дону. Хочу зламати списа мого на краю землі половецької! Хочу або навіки полягти в полі, або напитися шоломом моїм води з чистого Дону. Або добути, або дома не бути. Рушаймо!

II

І рушили далі. Дінець перейшли і стали біля Осколу - Всеволода ждати. Не довго ждали - скоро він поспішається до любого брата на поміч. Приїхав Всеволод, обнялись, поцілувались брати. Та не гають вони часу - і скоро знову виступають, йдуть степом широким. Не весела їм дорога була. Удень чорні хмари сонце ховають, а вночі буря-гроза завиває, птаство дике лякаючи; звір виє та ворожий пугач у темряві пугає, смуток наганяючи своїм криком на хоробреє військо. А військо йде та йде, ні похмурого неба. ні

страшних ознак не лякаючись. Ось уже й рідну землю військо позаду лишило, уступило в безкраї половецькі степи, що куди не глянеш, як море простяглися, і нема їм кінця й краю. Он орли степовії ширяють високо; високо вгорі над Ігоровим військом, клекчуть, немов звіра на кістки, на кривавий бенкет кличуть; а по балках та по яругах вовки-сіроманці квиллять, проквилляють, заздальгідь темний похорон над побитим військом хочуть одправляти; та ще лисиці степовії, то там, то инде визирнувши оддалеки від степу, брешуть на червоні щити Ігорового війська. А військо, лавами вшикувавшись, грізно й мовчки йде все далі й далі у безкраїй степ, шукаючи собі чести, а князеві слави. Послали довідчиків поперед війська у степ довідатися, що половці роблять. Повернулися довідчики і кажуть князям: -Заворушилися половці, знялися всі хмарою і небитими шляхами йдуть, поспішаючись до Великого Дону; вози їх риплять їдучи, немов табун лебединий, по степу розполоханий. Знову далі поїхали. Їхали день, і ніч їхали. Довго ніч тяглася, небезпечна ніч у безлюдних степах. А ось і ранок заходе, ось занялася зоря, заколихався туман понад степом. Чорна галич прокинулася і загомонила, закрюкала. Зраділи наші; вдень усе ж битися краще. Простяглося військо через степ, перегородило його червоними щитами, шукаючи собі чести, а князеві слави. А ось і половці! Радісно скрикнувши, кинулись на їх наші і потоптали, побили їх. Сипнули половці назад, а наші за ними навздогін. Заворушивсь половецький степ: поспішаючись, збирають половці свої шатра, женуть свій товар, тікаючи од наших. Та не втекли вони: розвіялись наші мов прудкі стріли по степу, ловлять бранців, беруть половецьке золото, парчу й оксамит дорогий. Багато набрали всякої здобичі, а половецькими кожухами, опанчами і всякими узороччями мости мостили по багнах та по болотах. Уся здобич на військо

пішла, тільки взяв собі хоробрий Ігор Святославович червоний стяг та білу корогву, та бунчук червоний з срібним ратищем. Впала ніч на землю - заховала в темряву степи широкі. Дрімає в полі хоробреє військо. Далеко, ой далеко воно залетіло! А тим часом хан половецький Гзак, як той сірій вовк, ганяє степом, збираючи звідусіль свої розпорошені половці; хан половецький Кончак шлях йому виправляє до Великого Дону.

III

Другого дня вельми рано запалала кривава зоря, звіщаючи світання. Встають чорні хмари од моря, а сині блискавки шарпають і роздирають ті хмари: ой буде ж то грім великий, буде ж то дощ із стріл над Доном синім. Багато списів тут попереломлюється, багато шабель попереросколюється об половецькі шоломи на ріці Каялі, край Дону великого. Застогнала земля, ріки степовії скаламутилися, курява вгору піднялася, замаяли оддалеки ворожії стяги; то половці йдуть і од моря, і од Дону, і з усіх боків, лякаючи степ диким виттям. Ось вони ближче й ближче насувають, як чорна хмара. Видко вже обличчя дикі, шапки гостроверхі. А виють, а кричать як! І куди не позирне Ігор, звідусіль облягли вороги його військо. Але мовчки стоїть воно, приготувавшись до бою і загородившись червоними щитами. І промовив Ігор до свого війська: - Браття кохане! Настав той час, що треба нам за рідну землю стати. То станьмо ж одностайне і вдаримо на ворога. Краще всі тут поляжемо, ніж будемо тікати. До броні! І вийняв тоді князь Ігор з ліхов свій меч важкий широкий, і вдарив на ворога. І почався бій. Поперед усіх Буй-Тур Всеволод з своїми курянами. Густо він сіє на половців стрілами, гремить об їх шоломи мечами харалужними. Ой куди Тур поскочить, золо-

тим своїм шоломом посвічуючи, там падають коневі під копита половецької голови, розбиваються міцні шоломи поганські. Нічого не боїться Буй-Тур, він усе тепер забув для слави: і батьківський престолу Чернігові, і своє подружжя кохане, вродливу Глібівну. Тяжко поранено в руку князя Ігоря, та ще держиться він на коні, ще літає мов ясний сокіл проміждо війська, направляючи його на половців. Од ранку й до вечора, з вечора до світу густо віють стріли гартовані, громлять шаблі по шоломах, тріщать списи харалужнш серед безкрайого, невідомого половецького степу. Счорнів він увесь, збитий кінськими копитами: білими кістками його засіяно, кров'ю червоною полито його... Ой, тяжкою тугою зійде той засів по всій рідній землі! Стомилися, змучилися наші. Смага їх пече, а половці не лускають до річки Каяли. Довго билися, поки протислися туди: половина одсіч дає, половина воду п'є. Та тяжко тут і вдержатися коло річки, міцно їх притисли з усіх боків аж до берега половці. І багато вже вояків хоробрих трупом полягло. Та ще держаться наші; ще живий Ігор; як буйний тур літає ще Всеволод. Погаснув день. Темна ніч повила степи і зупинила бій. Стихло трохи в степу. Чигають половці на наших, а наші на їх. Завтра свята неділя і завтра або навіки всі вони поляжуть, або, слави залучивши, у рідну країну повернуться. Ох, невеселі думки опанували всіх. За тими думками не добачили як і ніч минула. Та ще до світу не дали спокою їм половці; кинулись зненацька на наштабор, і нїдп ледве змогли від них одбитися, і почалася баталія. Знову задзвеніли мечі, засвистіли стріли. Б'ються знову, та вже сили немає: не встояли чернігівці та й сипнули навіткача. Кинулись половці у середину до наших - замішалось, закругилось все. А Ігор князь одбився від своїх, далеко в половецькі лави врубався; коли озирнеться, аж іззаду таке лихо склалось. Кинувсь був він назад, та

шкода вже: перепинили його половці, ціла згряя ухопила-ся за його - несила князеві й поворухнутися. Стягли його з коня, зв'язали, на погане невільницьке сідло посадили і везуть геть. І бачить Ігор - б'ється ще брат його, коханий Буй-Тур Всеволод, та вже й його облягли половці зо всіх боків. І почав Ігор благати в Бога смерти, щоб не бачити, як брат його загине. Та вхопили половці і Всеволода, і молодого Ігоревого сина, узяли й потягли в степ. А з війська - кого похапали, кого по степу розігнали, розпорошили. Ой розлучилися два брати на березі бистрої Каяли. Так закінчився цей бенкет кривавий. Не стало у вас, хоробрі вояки, кривавого вина: сватів понапували, а сами полягли за землю рідную у землі половецькій. Никне трава з жалощів, гнеться дерево з тяжкої туги до сирій землі.

IV

А в Путивлю-місті тим часом вірна Ігорева дружина, вродлива Ярославна, тужить-сумує по своєму чоловікові, не знаючи ще про його лихо. Щоранку виходить вона на міську стіну у Путивлі і дивиться в далекий степ, виглядаючи, чи не вернеться її коханий Ігор. Дивиться і вмивається дрібними сльозами; як тая сивая зозуля жалібно куючи-промовляючи:

Над Дунаєм бистроводим
Я зозулею полину
У степи-поля широкі,
У ворожую країну.
Умочу в Каялу-річку
Пишний свій рукав бобровий.
Там мій князь...
На ранах в його

Течії засохли з крові.
Там коханому моєму
Рани втру я наболілі
І пекучі, і глибокі
На його на дужім тілі.

І щодня, щодня рано-ранесенько плаче Ярославна у Пу-
тивлі на міській стіні, квилить-проквіляє:

Нащо дуже вієш в полі,
Вітре буйний мій - вітрило?
Нащо ти на князя-ладо
Навіваєш ханські стріли?
Ти під хмарами літаєш,
Вієш ти на степ і гори
І лелієш ти щоглисті
Кораблі на синім морі.
Чи тобі ж сього ще мало,
Що моє ти щастя й долю
Вкупі з тирсою розвіяв
У степу по чистім полю?

І знов плаче Ярославна ранком-рано на путивльській сті-
ні, плаче-виспіває:

Дніпре дужий і могутній!
Ти пробив кремінні гори
І крізь землю половецьку
Впав в далеке синє море;
Ти не раз носив на хвилях
Човни рідні в ті країни!..
Я тепер тебе благаю,
Дніпре дужий і єдиний,
Щоб, леліючи тихенько,
Ти моє подружжя миле,

Князя Ігоря до мене
Аж сюди приніс на хвилі.
Щоб забувши те розстання
І забувши муки й горе,
Я не слала до коханця
Сліз моїх на синє море.

І знов плаче Ярославна на путивльській стіні, плаче, вис-
півує:

Ой ти, сонечко тресвітле!
Світиш, тепле і ласкаве.
Ти прихильно і на добре
І на зле, і на лукаве.
Чом же ти, тресвітле й дуже,
Так гориш тепер пекуче
Й військо милого мойого
Палиш люто й нестерпуче?
У степах безводних сохнуть
Сагайдаки їхні й луки
І з смаги усіх та з спеки
Обгортають люті муки!

Ох, сумує Ярославна, а того й не знає, що її милий уже в неволі і що не діждеться вона його скоро. Та не довго про се летіла звістка у рідну землю. Скоро взнала про се Ярославна, за слізьми світу не бачучи. Заплакали й усі жінки промовляючи: "Ой уже нам своїх коханих ні думкою не здумати, ні очима не побачити! Загинули вони в чужому степу, і чорні круки поклювали їх тіло біле, а вовки-сіроманці по балках по яругах кістки їх жвакуючи порозносили". Розлилась туга по всьому краю рідному. Сумує Київ. Чернігів тужить, стогне Новгород-Сіверський. А половці часу не гають: вже два загони половецькі у нашу землю всту-

пили: хан Кончак у переяславській землі руйнує, а Гзак у путивльській плюндрує. Жінок і дівчат у бран беруть, отари наші в степ женуть, палять села й слободи. Аж до Путивля Гзак доступив і ледве не взято й Ярославну, дружину Ігореву, в неволю: мусила вона до Новгороду-Сіверського втікати. А Путивль половці увесь зруйнували й спалили. Невеселая година устала тоді в рідній землі. А не було б сього, якби князі вкупі й одностайно ставали на ворога, А то вони тільки й знали, що сварились та гризлись один з одним, з малої спірки велику сварку й незгоду роблячи. І тут так сталось. Не схотів Ігор оповістити про свій похід великого князя Святослава Київського, пішов сам у ворожий степ і знайшов там неволю, а на землю рідну ворогів напустив. Руйнують усе вороги, а князі не думають чужі уділи боронити: хай собі як хочуть обороняються, аби мене не займано було. Тільки старий Святослав Київський, як почув, що таке лихо рідну землю спіткало, заплакав дрібними та й промовив: - Ой, любі діти ви мої, Всеволоде й Ігорю! Невчасно пішли ви шукати слави й ворожу землю мечами розбивати: не здобули ви собі ні чести, ні слави, та й сами тяжкої неволі зазнаєте. Устав Святослав і пішов половців виганяти з рідної землі. Почули половці, що він з військом уже пливе Дніпром на човнах і кинулися геть назад у степ наче хвилі морськії, несучи з собою багато награваного добра і покидаючи після себе руїни, трупи, землю, политу кров'ю та сльозами.

V

А князь Ігор прибуває в неволі і двадцять вартівників березуть його, щоб не втік він у рідну землю. Тяжко-важко Ігореві у половецькій неволі, хоч половці, шануючи його славу й хоробрість, у повазі мають його і сина його мо-

лодого Володимира. Дуже бо вподобався молодий князь Володимир дочці вродливій старого хана половецького Кончака, та й сам Кончак уподобав його за хоробрість. Невесело Ігореві, тяжко орлові в клітці. Дозволили йому половці з соколом на мисливство їздити, так не веселить тее мисливство князя: смутний і понурий дивиться він у безкраїй степ, що по йому рвачкий осінній вітер жене легке перекотиполе. Дивиться і думає: - І мене доля занесла в ці степи, так саме як і оце перекотиполе. Де воно росло, а сюди його вітром пригнало. Так і мене занесло з рідної землі в тяжку неволю. І розривається серце в бідолашного князя з туги й журби по рідній землі. Та пособила доля Ігореві. Був проміж половцями один добрий чоловік, Лавор на ім'я. Лавореву матір вкрали половці з нашої землі, і од полов'янина породила вона Лавора. Але над ним мати рідні пісні співала, як у колисці колихала, а як підріс - на християнську віру настановляла. Схотілось Лавореві покинути половців. Каже він Ігореві: - Князю мій любий, тікаймо вдвох у рідную землю. Наготую я тобі коні прудкії і шлях-доріженьку додому покажу. Тікаймо вдвох! Замислився князь: сором йому здалося потайне від половців тікати і жалко йому рідного сина й брата в неволі покидати. І каже тоді йому вірний джура, що з ним укупі в неволі був: - Тікай князю, коли є змога. Чутно бо вже, що лагодяться половці вдарити на нашу землю, хочуть усю її сплюндрувати. Тікай, бо треба тобі свою рідну землю от ворогів боронити. А про сина не турбуйся: знайде сокольча дорогу до валі. Подумав, подумав Ігор та й каже: - Що Бог дасть... Тікаймо! Умовився князь з Лаворем, коли саме тікати. І врадили тікати через два дні, тоді бо у половців буде свято, то не так вони варті додержуватимуть. Мусив Лавор коні за рікою наготувати і, як час слухний буде, подати Ігореві звістку. Смерклося. Святкуючи своє свято, половці повпивалися й п'яні

хропуть по своїх шатрах. А Ігор-князь у своєму шатрі теж лежить, з себе сплячого удає. Та не слить князь, а думкою міряє степ от великого Дону до малого Дінця. А он чутно за річкою свиснув хтось, от іще раз, ще... Се Лавор свистить, навзнаки князеві дає, що вже дожила його кінь прудкий. Тихо підвівся Ігор з свого ліжка і впав навколішки перед Христовою іконою. І молиться князь: - Христе єдиний! Не попустив єся мені в бою од шаблі половецької порубаному бути, не допусти й тепер загинути. Дай мені, грішному, ще раз побачити рідну землю і положити за неї голову. Не попусти, Боже, сина мого й брата на поталу ворогам!.. Надів князь на себе ікону й хреста, приготувався. Коло виходу варта спить - не легко пройти. Ігор руками підкопав трохи стінку в шатрі, підважив її і вийшов на світ Божий. На хвилину він зупинився, прислухавсь. Нічого не чути, тільки якась пташка в далекім сгелу запитала. Тихо, тихо все... Пішов Ігор, прокрадаючись поміждо половцями, обережно, ледве ступаючи пройшов до річки; мов горностаї прослизнув він по очеретах, мов білий гоголь проплив по воді і впав на прудкого коня. Мов сокіл швидкий летить князь під хвилястими степовими туманами; як сірий вовк постигається за ним Лавор, струсюючи з себе холодну вечірню росу. Біжать вони, на смерть заганняючи прудкі коні. поспішаються до малого Дінця, у рідную землю простуючи. Швидко їхали наші втікачі, поки несли їх добрії коні; та не здержали коні, попадали мертві. Пішли тоді пішки Ігор з Лаворем невідомим степом: вночі просто степом ідуть. А вдень по тернах, по байраках та по ярах глибоких ховаються, щоб од половецької погоні схоронитися. На одинадцятий день блиснув Дінець перед ними - ближче вже, ближче рідна земля! Але ж довго ще довелось протомитися в тяжкій дорозі, поки нарешті таки вернувсь Ігор додому у свій Новгород-Сіверський. Зраділа тоді вся рідна

земля його звороту, а найбільше дружина його кохана, Ярославна. Та не довго побув з нею Ігор, а поїхав у Чернігів, а відтіль у Київ до Святої Богородиці Пирогощої молебінь одправити за свій рятунок та попрохати своїх братів князів, щоб пособили йому ворогам оддячити.

VI

А половці як побачили, що князь Ігор од їх утік, застрекотали як сороки і кинулись були Гзак з Кончаком навздогін, та нікого не наздогнали. Сердиті повернулися хани з погоні. І каже злий Гзак до Кончака: - Якщо сокіл вилетить з гнізда, то треба соколя стрілами розстрелити. Себто про Ігорового сина Володимира. Але старому Кончакові шкода було хлопця і він сказав: - Якщо сокіл втік із гнізда, то сплутаєм його соколя вродливою дівчиною.

Розсердився Гзак і каже: - Як сплутаєм соколя вродливою дівчиною, то не буде в нас ні соколяти, ні вродливої дівчини, а нас самих почнуть хижі птахи руські клювати в наших же степах половецьких. Але не послухався старий Кончак Гзака і віддав свою дочку за Ігорового сина. Тільки не довго пожив там молодий князь Володимир: незабаром повернувся він укупі з своїм дядьком Буй-Тур Всеволодом у рідну землю.

Року 1885.